

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ
ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НАБИЕВА МУНИРА ҲАМРОҚУЛОВНА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА БЕЛГИ АНГЛАТУВЧИ ТЕРМИНЛАР ТИЗИМИ,
СТРУКТУРАСИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD) on
Philological sciences**

Набиева Мунира Ҳамроқуловна

Ўзбек тилида белги англатувчи терминлар тизими, структураси ва
лексикографик талқини..... 5

Nabiyeva Munira Hamroqulovna

Structure, composition and lexical designation of terms denoting a sign in the
uzbek language 25

Набиева Мунира Ҳамроқуловна

Структура, состав и лексическое обозначение терминов, обозначающих
знак в узбекском языке 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ..... 49

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ
ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

НАБИЕВА МУНИРА ҲАМРОҚУЛОВНА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА БЕЛГИ АНГЛАТУВЧИ ТЕРМИНЛАР ТИЗИМИ,
СТРУКТУРАСИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида №B2018.1.PhD/Fil414 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қарши давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Қарши давлат университети Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.qardu.uz) ҳамда “ZiyoNet” Ахборот таълим порталида (www.ziyo.net) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Собиров Абдулхай Шукорович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Махмараимова Шоҳиста Тўхташевна
филология фанлари доктори, доцент

Зокиров Мухторали Турдалиевич
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Қарши давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил “___” _____ соат ___ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17). (Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz). Қарши давлат университети, Педагогика факультети биноси, 301-хона.

Диссертация билан Қарши давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ - рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56).

Диссертация автореферати 2021 йил “___” _____ куни тарқатилди
(2021 йил “___” _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Н.Н.Шодмонов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Г.Н.Тожиева

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш илмий котиби, ф.ф.ф.д.

Х.Жабборов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги илмий
семинар раиси, филол.ф.д.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида ижтимоий тафаккур билан илмий тафаккурнинг имконий мутаносиблигига эришиш, умумистеъмол лексика билан терминосистема орасидаги қатъий чегарани кучсизлантириш, терминологик маънонинг лексикографик талқинига эътибор кучаймоқда. Фан соҳаларининг ривожланиши, янги фан тармоқ ва йўналишларининг вужудга келиши, шубҳасиз, мавжуд терминлар системасининг такомиллашуви, янги терминларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Терминларнинг терминосистемадаги янги талқин йўналишларини шакллантириш ва ривожлантириш, терминосистеманинг умумистеъмол лексика ривожига таъсирини ўрганиш масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда.

Дунё тилшунослигида ХХІ асрга келиб тил лексик тизими таркибини ташкил этувчи микротизимлардан бири бўлган терминлар терминларнинг семантик кўлами, грамматик таркиби, терминосистеманинг умумистеъмол лексика ривожига таъсирини ўрганиш долзарб вазифага айланди. Терминларнинг моҳиятини нафақат соҳа мутахассислари учун очиб бериш, балки кўплаб махсус соҳаларнинг кишилар турмуш тарзи билан алоқа ва боғланишларини кучайтириш, терминларнинг ижтимоий онгда ўрнашишини муттасил равишда юксалтириб бориш, ижтимоий тафаккур билан илмий тафаккурнинг имконий мутаносиблигига эришиш тилшунослик олдида турган долзарб вазифалардан бўлиб турибди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий ислохотлар терминология соҳасига ҳам илмий эътиборнинг кучайтирилишини тақозо қилмоқда. Вужудга келган ижтимоий зарурат ўзбек тили терминологияси, ҳар бир соҳа терминлари юзасидан чуқур илмий изланиш ва тадқиқотлар амалга оширилишини долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Давлат тили бўлган ўзбек тилини ривожлантириш, тил сиёсатини такомиллаштириш борасида олиб борилаётган кенг ислохотлар самараси ўлароқ, “илмий асосланган янги сўз ва атамаларни мунтазам равишда расмий муомалага киритиб бориш, давлат тилининг барча фан тармоқларига оид илмий тадқиқотларда илм-фан тили сифатида нуфузини ошириш, замонавий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланилишини таъминлашга”¹ қаратилган илмий-амалий тадқиқотларга эътибор кучайди. Терминология илмий нутқнинг ядроси бўлишдан ташқари, сўзлашув нутқининг ҳам асосига айланди, илмий терминомухит ва амалий терминомухит муносабати жадаллашди. Фанлар интеграцияси жадаллашган бугунги шароитда белги англатувчи терминларнинг соҳавий таснифи, семантик-структур, грамматик хусусиятларини аниқлаш ва лексикографик талқин қилиш, белги ифодаловчи терминларга ҳаққоний лингвистик баҳо бериш

¹ Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сонли фармони // <https://lex.uz/docs/5058351>

кечиктириб бўлмас вазифалардан ҳисобланади. Ўзбек терминосистемасида кенг истеъмолда бўлган белги ифодаловчи терминлар, уларнинг семантик-структур, деривацион-морфологик, вариативлик-полифункционаллик хусусиятлари ва лексикографик талқини масалалари махсус тадқиқ қилинмагани танланган мавзунинг зарурати ва долзарблигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари; Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 29 январдаги 40-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот натижалари маълум даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан-технологиялар ҳамда инновацион ривожланишнинг. I “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида терминология масалаларига доир кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Улар сирасига Т.Д.Абрамова, О.С.Ахманова, А.А.Брагина, Р.А.Будагов, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, А.С.Герд, С.В.Гринёв, В.П.Даниленко, Л.А.Капанадзе, Р.Ю.Кобрин, Б.Н.Головин, К.А.Левковская, В.М.Лейчик, Д.С.Лотте² ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўзбек терминологияси тараққиётида С.Акобиров, С.Иброҳимов, Т.Турсунова, М.Асомутдинова, Н.Бақоева, М.Абдиев, Н.Ҳатамов, Н.Маҳкамов, О.Рамазонов, Н.Икромов, А.Собиров, И.Пардаева ва бошқаларнинг ишларида сўзларнинг терминологик тизимдаги моҳияти, Н.Маматов, Ҳ.Дадабоев, И.Йўлдошев, Р.Дониёров, Ҳ.Жамолхонов,

² Абрамова Т. Д. Современные проблемы терминологии: Русский язык. // Филологические этюды. 2001. Вып. 4. – С. 268-270; Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с.; Брагина А.А. Значение и оттенки значения в термине. – М.: Наука, 1981. – С. 3747.; Будагов Р.А. История слов в истории общества. 1971; 2-е изд., доп. – М.: Добросвет, 2004. – 256 с.; Виноградов В.В. Терминология и норма. – М.: Высшая школа, 1972. – 95 с.; Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сборник статей по языковедению. – М.: Литера, 1939. – С. 3-54.; Герд А.С. Значение термина и научное знание // Научно-техническая информация. Сер. 2. 1991. – № 10. – С. 1-4; Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.; Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 245 с.; Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 75-85; Кобрин Р.Ю. Опыт лингвистического анализа терминологии: Автореф. дис. ... канд. филолог, наук. – Горький, 1969. – 27 с.; Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М.: Высшая школа, 1962. – 296 с.; Лейчик В. М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века // Вопросы филологии. 2000. – № 2. – С. 20-30.; Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.; Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 149 с.

А.Мадвалиев, Д.Бозороваларнинг³ ишлари муҳим роль ўйнайди.

Сўнгги йилларда бажарилган ишлар, хусусан, Р.Шукуров, Қ.Сапаев, А.Тўрахўжаева, Х.Норхўжаева, Т.Валиев, Г.Тожиева, Н.Жалилова, Р.Шаропова, М.Муҳаммадалиева⁴ ва бошқаларнинг тадқиқотларида терминология муаммолари давр ва ижтимоий эҳтиёж талабларидан келиб чиқиб атрофлича ёритилган бўлса-да, ўзбек тили лексик сатҳида салмоқли ўринга эга бўлган белги ифодаловчи терминлар, уларнинг лисоний тизимдаги ўрнига доир масалалар тилшуносларимиз диққатини тортмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университетининг илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек тили бирликларининг функционал прагматик ва семантик-услубий таҳлили (синхрон ва диахрон аспектда)” мавзуси (2017-2021) доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади белги англатувчи терминларнинг лисоний тизимдаги ўрни, формал-структур, грамматик хусусиятлари, семантик кўлами ва лексикографик талқинини ёритишдан иборат.

³ Акабиров С.Ф. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 24 с.; Иброхимов С. Ўзбек тилининг соҳавий лексикаси. – Тошкент, 1956, 1959; Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978; Асомутдинова М. Названия одежды и ее частей в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1969; Бакаева Н.Дж. Терминология золотошвейного производства Бухары и Гиждувана: Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Ташкент, 1971; Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Сабилов А.Ш. Термины узбекских народных зрелищ: Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Тошкент, 1988; Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Тошкент, 1994; Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. – Ташкент, 1955; Джамалханов Х. Из истории формирования и развития узбекской ботанической терминологии: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1968; Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе: Автореф. дисс. ...д-ра филол.наук. – Ташкент, 1988; Базарова Д.Х. Семантика наименований частей и производных от них тюркских языках: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1967; Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв: Автореф. дисс. ...д-ра.филол.наук. – Ташкент, 1992; Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминологии и вопросы ее нормализации: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1986; Юлдашов И.Ж. Библиотечно-библиографическая терминологии узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1987 ва б.; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – 384 б.

⁴ Шукуров Р. Терминлар синонимияси хусусида. // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари: Республика терминологияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 32-34; Сапаев Қ. Курилиш терминологиясидаги синонимия масаласига доир. // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари: Республика терминология конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 37-39; Тўрахўжаева А.Х. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти: Филол. фан. номзоди.... дисс. – Тошкент, 2012. – 136 б. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусиятлари: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри... дисс. – Тошкент, 2017. – 131 б. Валиев Т.Қ. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... автореф. – Самарқанд, 2018. – Б. 42; Тожиева Г.Н. Ўзбек тили маънавий-маърифий лексикасининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти (“миллий ғоя” атов бирликлари тизими): филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... автореф. – Самарқанд: 2018. – Б. 44; Жалилова Н.Р. Бадиий матндаги қон-қариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик тавсифи: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – Б. 144; Шаропова Р.Ж. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Қарши, 2019. – 141; Муҳаммадалиева М.Н. Ўзбек тилидаги касб-хунар номларининг лексик-семантик ва деривацион хусусиятлари: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2021. – 137 б.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилшунослигида белги англатувчи терминларнинг терминосистемадаги ўрнини аниқлаш;

белги англатувчи терминларнинг формал-структур ва грамматик хусусиятларини очиб бериш;

белги англатувчи терминларнинг соҳавий таснифини бериш;

белги англатувчи терминларнинг семантик кўламини аниқлаш, уларда кўпмаънолилик, маънодошлик, шаклдошлик каби лексик-семантик муносабатларни ойдинлаштириш;

белги англатувчи терминларда терминологик маъно ва унинг замонавий лексикографик талқини масалаларини ёритиш;

ижтимоий ҳаёт ва фан тармоқларига оид тадқиқотларда илмий асосланган янги сўз ва атамаларнинг мунтазам равишда расмий муомалага киритиб бориш, замонавий ўзлашма терминларнинг ўзбекча муқобилларини яратиш ва ягона график шаклини таъминлашга доир тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек тили терминологик тизимидаги белги англатувчи терминлар олинган.

Тадқиқотнинг предметини белги англатувчи терминларнинг семантик-структур, деривацион-морфологик, вариативлик-маънодошлик, омонимлик жиҳатлари, уларни тартибга солиш механизмлари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда компонент таҳлил, дистрбутив, дифференциал, функционал-семантик таҳлил, қиёсий-тарихий, тавсифий ва структур-семантик моделлаштириш усулларида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

белги англатувчи терминларнинг лисоний тизимда алоҳида микросистема сифатида мавжудлиги, “сифат туркумига мансублик” фарқловчи, “терминосистемага мансублик” бирлаштирувчи белгиси билан характерланиши асосланган;

белги англатувчи терминларнинг формал-структур типлари, деривацион ва грамматик хусусиятлари очиб берилган;

белги англатувчи терминларнинг соҳавий гуруҳлари аниқланган ва уларнинг таснифий белгилари аниқланган;

белги англатувчи терминларнинг семантик кўлами, уларда кўпмаънолилик, маънодошлик, шаклдошлик каби лексик-семантик муносабатларнинг мавжудлиги ёритилган;

белги англатувчи терминларда терминологик маъно ва унинг замонавий лексикографик талқини, терминологик лакуна муаммолари ойдинлаштирилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

белги англатувчи терминлар ва уларнинг лексикографик талқинига доир хулосалар ўзбек тилшунослиги, хусусан, терминология соҳасини янги илмий-назарий қарашлар билан бойитиши, соҳага доир дарслик ва қўлланмалар, терминологик луғатларнинг такомиллашувида хизмат қилиши асосланган;

соҳавий лексика бўйича турли луғатлар тузиш, мавжуд терминологик луғатларни такомиллаштириш, уларда белги англатувчи терминларни

лексикографик талқин қилиш ҳамда луғат тузиш жараёни билан боғлиқ муаммолар ечимига хизмат қилиши далилланган;

Ўзбек тили белги англатувчи терминлари луғатни тузиш тамойиллари ишлаб чиқилган ва шу асосда белги англатувчи терминлар луғати нашрга тайёрланган, мактаб ўқувчилари, олий ўқув юрти талабалари учун терминологик луғатлар тузишда зарур манба бўла олиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги таҳлилга тортилган материаллар ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар қилишга ёрдам бериши, уларнинг асосли экани, методологик мукамаллиги, қўлланилган ёндашув, усуллар ва илмий-назарий хулосалар амалиётга жорий қилингани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари ўзбек тилшунослигида терминологик муаммоларни тадқиқ қилиш, ўзбек тили терминлар системасига доир бошқа соҳа терминларини ҳам ушбу йўсинда кенг ва атрофлича тадқиқ қилиш учун манба бўлиб хизмат қилиши билан назарий аҳамият касб этади.

Ишнинг амалий аҳамияти бакалавриат йўналишлари ва магистратура мутахассисликлари учун “Ҳозирги ўзбек адабий тили” фанининг “Лексикология” ва “Лексикография” бўлимлари, “Лексикография асослари”, “Ўзбек терминологияси ва лексикографияси”, “Амалий тилшунослик”, “Корпус лингвистикаси” фанларидан дарслик ва қўлланмалар, терминологик луғатларни яратиш, шунингдек, мамлакатимизда илмий асосланган янги сўз ва атамаларни мунтазам равишда расмий муомалага киритиб бориш, замонавий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланилишини таъминлашда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши.

Ўзбек тили белги англатувчи терминлар тизими, уларнинг структурал тузиши ва лексикографик талқини масалларини ёритиш жараёнида олинган илмий натижалар асосида:

белги англатувчи терминларнинг лисоний тизимда алоҳида микросистема сифатида мавжудлиги, терминларга кўпмаънолилиқ, полуфункционаллик ҳодисалари таҳлили бўйича эришилган илмий хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти томонидан олиб борилган ФА-А1-Г003 “Ҳозирги Қарақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (ЎзР ФА Қорақалпоғистон бўлимининг 15.10.2021-даги 17.01/276-сонли маълумотномаси). Натижада белги англатувчи терминларнинг лисоний тизимда алоҳида микротизим сифатида мавжудлиги, тизим ичидаги муносабатларига доир маълумотлар билан билан бойиганбелги англатувчи терминларнинг формал-структур типлари, деривацион ва грамматик хусусиятлари, соҳавий гуруҳларини аниқлаш ҳамда таснифий хусусиятларини очиқ бериш билан боғлиқ илмий хулосалардан “Ўзбек тилининг белги англатувчи терминлар луғати” (ISBN 978-9943-978-92-8)ни нашрга тайёрлашда фойдаланилган. Натижада

илмий-амалий, таълимий характерга эга белги анлатуви терминларнинг комплекс луғатини тузишга эришилган;

белги англлатувчи терминларда терминологик маъно ва унинг замонавий лексикографик талқини, семантик кўлами, уларда кўпмаънолилик, маънодошлик, шаклдошлик каби лексик-семантик муносабатлар изоҳига доир назарий ва амалий тавсиялардан “Ўзбек тилининг белги англлатувчи терминлар луғати” (ISBN 978-9943-978-92-8) номли терминологик ўқув луғатни нашрга тайёрлашда фойдаланилган. Натижада терминологик луғатда кўп маъноли, шаклдош, маънодош белги англлатувчи терминларни лексикографик талқин қилиш муаммоларининг амалий ечимига эришилган;

ижтимоий ҳаёт ва фан тармоқларига оид тадқиқотларда илмий асосланган янги сўз ва атамаларнинг мунтазам равишда расмий муомалага киритиб бориш, замонавий ўзлашма терминларнинг ўзбекча муқобилларини яратиш ва ягона график шаклини белгилаш, давлат тилининг илм-фан тили сифатида нуфузини ошириш хусусидаги илмий хулосалардан Қашқадарё вилоят телерадиокомпанияси адабий-бадий, маънавий-маърифий дастурлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Қашқадарё телерадиокомпаниясининг 2021 йил 27 сентябрдаги 814-сон маълумотномаси). Тадқиқот натижалари асосида давлат тилининг барча фан тармоқларига оид илмий тадқиқотлар ва ижтимоий фаолиятда илм-фан тили сифатида нуфузини ошириш ҳақидаги тарғибот ишлари мазмуни мукаммаллашган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот хулосалари ва натижалари 4 та халқаро, 5 та республика анжуманида илмий жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 11 та илмий иш чоп этилган, шулардан 1 та луғат, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини эълон қилиш тавсия қилинган нашрларда 5 та мақола, жумладан, 4 таси республика, 1 таси хорижий журналларда чоп қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертациянинг ҳажми 132 саҳифа – кириш, уч асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги кўрсатилган, мақсад ва вазифалари берилган, объекти ва предмети тавсифланган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, жорийланиши, апробацияси, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Тадқиқотнинг биринчи боби “Ўзбек тилшунослигида сўз ва термин муносабати муаммоси ҳамда илмий тафаккурда предмет ва белги

муносабати” деб номланади. Бобнинг “Сўз” ва “термин” тушунчалари талқини: муаммо ва вазифалар” деб номланган бандида терминологиянинг мамлакат тараққиёти билан боғлиқ равишда доимий ўзгаришда бўлиши ва мунтазам ўрганиш, тартибга солишни талаб этиши, муайян тилда терминларнинг назоратсиз қолиши илм-фан, тил тараққиётига жиддий таъсир этиши, илмий асосланган янги сўз ва атамаларни расмий истеъмолга киритиш, ўзбек тилига кириб келаётган янги атамаларни қонун ҳужжатларига жорий этиш ва амалда қўллаш билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш кечиктириб бўлмас вазифалардан экани асосланади.

Термин (лот. *terminus* – чегара, ҳад) илм ёки фаолиятнинг махсус соҳасига оид тушунчаларни ифодалашга ихтисослашган *лексемалар* ёки терминологик тизимдаги лексик лакуналарни тўлдиришга хизмат қилувчи, моҳиятан бир тушунчани ифодалашга хосланган *сўз бирикмалари* бўлиб, тил лексик тизимида махсус ўрин эгаллайди. Бироқ шуни айтиб ўтиш керакки, терминларнинг сўздан фарқли жиҳатларини ажратиш имконияти ниҳоятда торлиги, айрим махсус соҳалар кишиларнинг турмуш тарзи билан чамбарчас боғланиб кетгани ва бу соҳа терминларининг барчаси улар нутқида ҳам кенг қўлланиши, терминларнинг сунъий тил ҳодисалари, аксарияти айрим шахслар ижоди маҳсули экани, муттасил равишда умумистеъмол сўзлари терминларга, терминлар эса умумистеъмол сўзларига айланиб бориши, улар орасидаги чегаранинг дахлсизланиб туриши ва бошқа омиллар нафақат ўзбек тилшунослиги, ҳатто жаҳон тилшунослигида ҳам ҳозирги кунга қадар “термин” тушунчаси талқини бўйича ягона ва тўлиқ илмий концепциянинг йўқлигига сабаб бўлмоқда.

Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида В.П.Даниленконинг терминологияга доир тадқиқотлари шу соҳада амалга оширилаётган ишлар учун катта методологик аҳамият касб этмоқда. У ўтган асрда яратилган терминологик тадқиқотларни чуқур ўрганиб, “термин” тушунчасига берилган ўндан ортиқ таърифни алоҳида-алоҳида таҳлил қилади, уларга танқидий муносабат билдиради. Таҳлиллар натижасида “термин” тушунчасига алоқадор барча фикрлар махсус лексика тадқиқи бўйича олиб борилган ишларнинг арзимас бир қисмини ташкил қилади, деган хулосага келади⁵.

Терминларнинг таърифларидаги асосий чалкашликлар соф илмий терминлар ҳамда касб-хунар атамалари талқинлари орасида кечади. Ҳолбуки, касб-хунар терминлари аслида соф терминологик тизим билан умумистеъмол терминларини ўзаро боғлаб турувчи, бу сирада “оралиқ учинчи” мақомига эга бўлган ҳодисалардир. Ана шу оралиқ тизим тилнинг ички сатҳлари ўртасидаги узвий алоқадорликни, умуман олганда, тил лексик сатҳининг яхлит системавийлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Лингвистиканинг терминология соҳасидаги асосий вазифаларидан бири – терминларнинг моҳиятини нафақат соҳа мутахассислари учун очиб бериш, балки кўплаб махсус соҳаларнинг кишилар турмуш тарзи билан алоқа ва

⁵Даниленко, В.А. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 83-86.

боғланишларини кучайтириш, терминларнинг ижтимоий онгда ўрнашини муттасил равишда юксалтириб боришдан ҳам иборат.

Замонавий ҳаётни аслида терминлар қўлланадиган терминомухит дейиш мумкин. Терминомухит эса терминосистема билан иш кўради. Шу маънода тилшунос В.М.Лейчикнинг қуйидаги фикри эътиборли: “терминология ҳозирги даврда адабий тилнинг функционал ранг-баранглиги, илм-фан тили лексиканинг семантик ядросини ташкил этишини эътироф этишда марказий ўринни эгаллайди”⁶. Терминология илмий нутқнинг ядроси бўлишдан ташқари, сўзлашув нутқининг ҳам асосига айланиб бормоқда.

Терминосистемада термин деганда, асосан, атовчи – от лексемаларни тушуниш одатга айланган. Терминологияда от терминларга устуворлик берилиши, бошқа туркум терминлар, масалан, сифат, феъл терминларга эътибор қилинмаслиги тилшунослигимизда унинг ўтмишидаги мантикий ақидаларнинг сақланиб қолганлиги билан белгиланади⁷.

Бобнинг иккинчи банди “Терминларда “предмет” ва “белги” маънолари” деб номланади. Маълумки, борликда фақат предметлар мавжуд. Ҳаракат, миқдор, белги кабилар атрибутлари, хусусиятлари сифатида уларга “ёпишган” ҳолда мавжуд бўлади. Онг эса уларни шундайига акс эттирмайди ва бунга муносабатда ўзининг фаоллигини, бунёдкорлигини намоён этади. Тил предметларни ҳам, белгиларни ҳам умумлаштиради. Терминнинг бошқа лексемалар билан муштарак белгилари жуда кўп бўлиб, моҳият эътибори билан улардан фарқланмайди. Бу бирикмалар тил тараққиёти натижасида яхлитланиб, таркибидаги ташкил этувчи сўзлар орасидаги ҳоким-тобелик муносабати “сўниб”, тугал шаклланиб, синхроник жиҳатдан бўлинмас ҳолга айланиб бораверади. Лексемалар терминлашиб, терминлар эса умумистеъмол лексемага айланиб туради.

Қўлланиш доирасининг торлиги, бир маънолилиги, ҳис-туйғуни ифодаламаслиги, илмий услубга хосланганлиги каби белгилар терминнинг бош, умумий, моҳиятни ташкил этадиган хоссаларидир. Аммо бу муштарак белги фақат терминологик тизимгагина эмас, умумистеъмол лексик тизимдаги кўплаб лексемаларга ҳам хос. Қолаверса, умумистеъмол лексика ва терминларни фарқловчи асосий омиллардан бири сифатида қаралиб келган бир маънолилик хусусияти бугунги кунда лингвистик архаизмга айланиб бормоқда.

Тил лексик тизимидаги лексемалар қуйидагича таснифланади: 1) термин сифатида қўлланмайдиган лексемалар; 2) ҳам умумистеъмол лексема, ҳам термин сифатида қўлланадиган лексемалар; 3) фақат термин сифатида қўлланадиган лексемалар.

Маълумки, белги ва предмет маъноси лексемаларда ажралган ёки коришган ҳолатда мавжуд бўлади. Айрим лексемалар фақат предметни

⁶Лейчик, В.М. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминологии // Вестник Харьковского политехнического университета. Т. 19. – Харьков, 1994. – С. 80.

⁷ Усатый И.Б. Структурно-грамматические особенности составных терминов-названий частей речи // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета», 2007. <http://www.omsk.edu/-article/vestnik-omgpu-200.pdf>

ифодаласа, айримлари фақат белгини кўрсатади, баъзиларида эса ҳар икки белги муштарак ҳолда яққол кўзга ташланиб туради. Масалан, ҳам умумистеъмол лексема, ҳам термин сифатида қўллана оладиган *бемор* сўзининг семантик структурасига эътибор қаратайлик:

БЕМОР [ф. – *касал*] 1 Организмининг одатдаги бирор ҳолати бузилган; касал, хаста. *Бемор бола. Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келар. Мақол. Бир кечаси бемор жуда азоб тортди. А. Қаҳҳор, Асарлар. Бемор она бошини қизчаси силаб қўйса, оғриқлар барҳам топади. “Саодат”.*

2 кўчма Севги, муҳаббат дардини, ошиқлик ҳолатини ифодалайди. *Хар ким беёрдир – бемордир. Мақол. Дарди фироқинг айлади бемор, Қайда борайин эмди давога. Машраб. Муҳаббат дардидан бемор қалблармиз, Ўғай бўлсак, не тонг, соғлар орасида. А.Орипов.*

3 кўчма Касалланган, нимжон, ўсишдан қолган. *Сувсизликдан бемор ғўзалар гулини тўка бошлади*⁸.

Кўринадики, терминологик маъно умумистеъмол лексеманинг серқирра моҳиятидан ажралиб чиққан семантик мавжудлик бўлиб, бунда, *биринчидан*, терминологик маъно асл семантик моҳиятдан буткул узилмайди, *иккинчидан*, ўзида предметлик / белгилик / миқдорлик / жараёнлилик / муносабатлилик моҳиятларидан бирини ёки бир нечтасини қоришиқ ҳолда ифодалайди.

Бобнинг “Терминларнинг формал-грамматик хусусиятлари ҳақида” деб номланган учинчи бўлимида терминларнинг морфологик-деривацион таркиби, синтактик қурилиши масалалари хусусида сўз боради. Ўзбек тилига ўзлашаётган ва бунда, кўп ҳолларда, калькалаштирилаётган терминларнинг структур хусусиятлари сирасида уларнинг таркиби масаласи амалиётда қўлланиши билан боғлиқ равишда қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ўзбек тилининг 5 жилдли изоҳли луғати ва бошқа терминологик луғатлардаги мингта терминни кузатганимизда, формал-структур жихатдан шундай натижа қўлга киритилди:

бир узвли терминлар – 17 фоиз

икки узвли терминлар – 50 фоиз

уч узвли терминлар – 26 фоиз

тўрт узвли терминлар – 5 фоиз

беш узвли терминлар – 2 фоиз

Терминосистемада кўплаб бирикмали – синтактик ва синтагматик терминлар мавжуд бўлса-да, изоҳли луғатларда асосан сўз-терминлар, терминологик луғатларда эса бирикмали терминлар ҳам берилаверади. Бу эса изоҳли ва терминологик луғатларнинг сўз танлаш тамойиллари фарқ қилишидан далолат берадики, у ҳам эътиборли изланишларни ва илмий асослашларни тақозо этади.

Терминларни шаклий (формал) структурасига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин: а) бир сўздан иборат мустақил терминлар: *лексема, сўз, морфема*; б) кўп узвли терминларнинг ихчамлашуви натижасида пайдо

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 227.

бўлган бир узвли терминлар: *бириқма* (сўз бирикмаси), *қайнатма* (наъматак қайнатмаси); в) кўп компонентли терминларнинг қисқартирилиши натижасида шаклланган аббревиатив терминлар: (*МКГ* (мураккаб қўшма гап), *СГ* (содда гап), *СБ* (сўз бирикмаси)).

Таъкидлаш лозимки, терминсоферада кўп узвли ҳамда уларнинг ихчамлашган ёхуд қисқарган кўринишлари оғзаки ва ёзма нутқ ёхуд бир нутқ турининг ўзида, шунингдек, норасмий ва расмий нутқ кўринишларида учраса, демак, бундай терминларни дублет терминлар сифатида баҳолаш лозим. Зеро, улар бир тушунчани ифодалаб, турли торайган ва кенгайган кўринишларда намоён бўлади. Терминосистемадаги дублет ёки вариативлик деб аталувчи бундай ҳодисалар ана шу хусусияти билан умумистеъмол лексикадан кескин фарқланади. Бу, *биринчидан*, аксар кўп компонентли терминлар камистеъмол ва тугал ижтимоийлашмаганлиги сабабли бир таркибли вариантлари уларнинг ўрнини ҳали буткул эгалламагани, *иккинчидан*, терминларнинг келиб чиқиши сунъийлиги билан характерланади.

Ўзбек тилидаги терминларнинг грамматик хусусиятларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) терминларнинг морфологик хусусиятлари; 2) терминларнинг синтактик хусусиятлари. Терминларнинг морфологик хусусиятлари сифатида уларнинг сўзлар грамматик разрядлари, бўлинишлари (туркумлари)га муносабати назарда тутилади.

Морфологик жиҳатдан терминларнинг қуйидаги гуруҳлари фарқланди: предмет-тушунча ифодаловчи – **от терминлар**; ҳаракат-ҳолат ифодаловчи **фееъл терминлар**; белги ифодаловчи – **сифат (сифатдош), равиш** терминлар. Синтактик жиҳатдан таҳлилга бирикмали терминлар тортилади. Улар йиғиқ бирикмали терминлар ва кенгайган бирикмали терминлардир.

Диссертациянинг иккинчи боби “**Ўзбек тили терминосистемасида белги англатувчи терминлар**” деб номланади. Бобнинг “Белги англатувчи терминларнинг умумлисоний хусусиятлари” деб номланган биринчи бўлимида умумистеъмол лексикада бўлгани каби терминлар ҳам нафақат нарс-предмет, балки белги-хусусият, миқдор-даража, ҳаракат-ҳолатни ҳам англатиши, белги ифодаловчи терминлар туркум жиҳатидан сифат, сифатдош, равиш, равишдошларга мансуб бўлиб, семантик ва формал структураси, кўлами, қўлланиши жиҳатидан ўзига хос мавқе ва мақомга эгалиг, ижтимоий ҳаётда белги терминлари, хусусан, сифат терминларнинг кенг истеъмолда эканлиги уларни алоҳида ўрганишни тақозо этиши асосланади.

Терминологияда белги англатувчи атамалар салмоқли миқдорга эга бўлса-да, улар ҳар доим ҳам алоҳида эътиборни тортавермаган. Бунинг бир нечта сабаби бор: 1) белгини англатувчи терминлар миқдоран предметни англатувчи терминларга нисбатан кам сонли; 2) белгини англатувчи терминлар предметни англатувчи терминлар билан композитив муносабатда бўлиб келиш ҳоллари кўпроқ учрайди; 3) “белги” тушунчаси “предмет” тушунчаси билан боғлиқ ҳолда идрок этилганлиги учун асосий эътибор “предмет” тушунчасига қаратилади ва ҳар икки турдаги термин аниқловчи+аниқланмиш

муносабатида бўлиб келиб, тилда мураккаб ном, ифода (“дескрипция”)ни ҳосил қилади; 4) апеллятив матнларда кўп ҳолларда аниқловчи ва аниқланмиш яхлит олинганлиги сабабли бу ҳам белги англатувчи терминларга муносабатда стереотип вазифасини бажаради ва ҳ.

Терминосистемада белги билдирувчи терминлар йирик планда ўрганиб чиқилмаган бўлсада, бироқ тилшунос олим Ҳ.Дадабоев сифат туркумига оид терминлар ҳақида қимматли илмий асослар келради. “Маълумки, от сўз туркумига хос лексик бирликларнинг термин тарзида қўлланиши бўйича сўз туркумлари каторида етакчиликка эгалиги ҳеч ким учун янгилик эмас. Шу билан бирга, илм-фан тилида (яъни мавжуд илмий адабиётда қўлланган) махсус тушунчаларни ифодаладиган ҳамда терминологик номларга доир барча талабларга жабоб берадиган терминлар ўрнида ҳам феъл (феълдан ясалган бир ўзакли исмлар), ҳам сифат, ҳам равишларнинг эркин ишлатилиши мумкинлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқ бўлади”⁹.

Атамаларга қўйиладиган “аниқлик”, “тизимлилик”, “ҳиссий бетарафлик” каби хусусиятлар нуқтаи назаридан қараладиган белги терминлари бир қарашда номуस्ताқил қўлланувчанлиги билан характерланди ва шу жиҳатдан бошқа грамматик туркумлардан алоҳида ажралиб туради. Сўнгги йилларда ўзбек тили соҳавий лексикасида “белги” ва “ҳаракат” семалари қоришган сифатдош терминлар кўпайиб бораётгани кузатилади. Сифатдошнинг ўзига хос гибрид табиати – бир пайтда ҳам ҳаракат, ҳам белги, ҳам предмет, тушунча (отлашган сифатдошларда) ифодалаш – ҳаракатни атрибутив белгига айлантириш ва уни отга (қисман феълга) боғлаш белгисига эгалиги терминлашиши учун ниҳоятда кучли имконият ҳисобланади. Масалан, ўзбек тилининг замонавий банк, молия терминосистемасида **аффилланган** термини бугунги кунда анча кенг истеъмолда бўлиб, юридик ёки тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахсларнинг фаолиятига таъсир ўтказишга қодир бўлган жисмоний ёки юридик шахсларга нисбатан ишлатилади: *банкнинг аффилланган шахслари, аффилланган шахслар билан битимлар тузиш тартиби*. Ўзбек тилида мавжуд изоҳли ёки терминологик луғатларда мазкур термин учрамайди. Машҳур Википедия эркин энциклопедиясида у қуйидагича изоҳланган:

Аффилированное лицо – физическое или юридическое лицо, способное оказывать влияние на деятельность юридических и / или физических лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность¹⁰.

Белги англатувчи терминларнинг қўлланишида икки ҳолатни алоҳида эътиборга олиш керак:

1) белги англатувчи терминнинг термин бўлган бирлик билан қўлланиши: *Баллистик ракета қанотли ракетадан аэродинамик кўтариш кучи ҳосил қилувчи сиртининг йўқлиги билан фарқланади* (“ЎЗМЭ”).

2) белги англатувчи терминнинг термин бўлмаган бирлик билан қўлланиши: *Айтиш мумкинки, бу воқеа хавfli қуролланиш пойгасига*

⁹ Дадабоев Ҳ.А. Ўзбек терминалогияси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2019. – Б. 71.

¹⁰ https://ru.wikipedia.org/wiki/Аффилированное_лицо.

туртки бериб, нафақат минтақавий, балки яна **глобал** оқибатларга олиб келиши мумкин (Газетадан).

Биринчи туркум мисолларда *баллистик* термини *ракета*, *аэродинамик* термини *кўтариш кучи*, *бальнеологик* термини *реакция*, *барометрик* термини *босим*, *беллетристик* термини *жанр* терминлари билан қўлланган бўлса, иккинчи гуруҳда *аграр*, *аллергологик*, *диалогик*, *геоморфологик*, *гидротехник*, *глобал* сўзлари *сиёсат*, *текишириш*, *нутқ*, *хусусият*, *ишлар*, *оқибат* умумистеъмол сўзлари билан бирга қўлланган – уларга аниқловчи бўлиб келган.

Белгини англатувчи термин умумистеъмол (апеллятив) тил бирлиги билан қўлланганда, асосий эътибор кўп ҳолларда терминга қаратилганлиги сабабли у махсус мантикий урғу билан қўлланади ва шу жиҳати билан аниқланмиш мавқеида келаётган сўздан мантиқан устуворлик касб этади.

Белгини англатувчи терминларнинг грамматик ўзига хосликларидан бири гарчи улар тўла маънода сифат мавқеида бўлса-да, нисбий бўлиб, даражаланмаслиги билан характерланади.

Белги билдирувчи терминлар аксарининг нисбийлиги бир неча омил билан белгиланади: 1) бу сирага кирувчи терминларнинг кўпи ўзлашма терминлар бўлиб, европа тилларидан олинганлари ҳам талайдир; 2) терминлардаги семантик аниқлик уларнинг даражаланмаслигини тақозо этади.

Умумистеъмол лексиканинг терминлашуви унинг кўп маънолилиги ёки ҳосила маъно касб этиши билан боғлиқ ҳолда содир бўлади. Шу боисдан бирор тилга бутунлай ўзлашган терминлар ва шу тилнинг ўзида вужудга келган терминларнинг аксарияти кўп маънолидир. Масалан, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *сиртқи* сўзи қуйидагича изоҳланган:

СИРТҚИ 1 Нарса ёки кимсанинг ташқи, устки томонига оид; сиртидаги, ташқи. *Бинонинг ички ва сиртқи томони. Сиртқи кўриниш.*

2. Сиртқи дори ичга ютиб ёки ичиб истеъмол қилинмайдиган дориларнинг умумий номи (мас, кўзга томизиладиган, ярага суртиладиган ва ш.к. дорилар).

3 Ўқув юртига қатнамай ўқишга доир. Сиртқи ўқиш. Сиртқи таълим. Институтнинг сиртқи бўлими. *Ваҳобжон ўтган йилнинг августида сиртқи институтга имтиҳон топширгани Тошкентга тушган эди. С.Аҳмад, Тоғ афсонаси*¹¹.

Белги англатувчи терминларнинг шаклий ва деривацион қурилишига кўра икки гуруҳи фарқланади: 1) содда терминлар: *аграр*, *адабий*, *араби*, *арабча*, *ақлий*, *баҳори*, *воқеан*, *глобал*, *деворий*; 2) таркибли (мураккаб) терминлар.

Таркибли белги англатувчи терминлар кўп ҳолларда предметни англатувчи терминлар билан композитив муносабатда бўлади ва “белги” тушунчаси “предмет” тушунчаси билан боғлиқ ҳолда келганлиги учун асосий эътибор “предмет” тушунчасига қаратилади. Одатда, мураккаб таркибли

¹¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. — Б. 525.

белги англатувчи терминларда сифатловчи+сифатланмиш (*дипломатик корпус, диакритик белги*), изоҳловчи+изоҳланмиш (*авторемонт ишхонаси*) муносабати кузатилади ва тилда мураккаб ном (дескрипция) юзага келади. Мазкур терминлар кўп ҳолларда бирикмали ҳолда олингани сабабли белги англатувчи термин от-термин соясида қолиб кетади.

Белги англатувчи таркибли терминлар структурал жиҳатдан хилма-хил бўлиб, унинг қуйидаги қолипларини ажратиш мумкин:

сифат + от: *баллистик ракета, сферик тригонометрия, барометрик босим, диалогик нутқ, интеллектуал салоҳият, маъмурий жазо, интизомий жазо, полимер иситкич, табиий туғруқ, қаттиқ танглай, юқори жағлар, қалқонсимон без, мафкуравий бўйлиқ, террористик акт;*

терминоэлемент – сифат + от: *термоэлектрик ҳодиса, физиотерапевтик усул, электротехник саноат, биофизик тадқиқот, геокимёвий жараёнлар, геофизик омиллар, макроиқтисодий зона;*

сифат-сифат + от: *жиноий-процессуал кодекс, маданий-маиший ҳаёт, тарихий-этимологик тамойил, диний экстремистик ташкилот;*

сифатдош + от: *аффилланган шахс, уюшган жиноят, уюштирилган қўпоровчилик, уюшмаган ёшлар, бириктирувчи тўқима;*

равиш + от (ҳаракат номи): *кесарча кесиш, эрта туғруқ.*

Белги англатувчи терминлар қуйидаги икки семаси билан характерланади: 1) “сифат туркумига мансублик”; 2) “терминосистемага мансублик”. “Сифат туркумига мансублик” семаси белги англатувчи терминларни терминосистемадаги бошқа (предмет, ҳаракат, микдор) англатувчи терминлардан фарқловчи белги бўлса, “терминосистемага мансублик” семаси улар билан бирлаштирувчи белги ҳисобланади. Шу билан бирга, “терминосистемага мансублик” семаси белги англатувчи терминларнинг сифат туркумидаги бошқа турдаги лексемалардан фарқловчи белги бўлса, “сифат туркумига мансублик” уни сифат туркумидаги бошқ тип лексемалар билан бирлаштирувчи белги вазифасини ўтайди.

Белги англатувчи термин терминологик тизимда ўзига хос ўринга эга бўлар экан, у мансуб тизим термин учун ташқи система ҳисобланади¹². Умуман олганда, ҳар қандай термин ўзи мансуб системанинг бирлиги сифатида унга ташқи систем муносабатда бўлади. Системанинг ички муносабатлари тизими эса ушбу система учунгина ички система сифатида қаралади. Бобнинг “Белги англатувчи терминларнинг соҳавий таснифи” деб номланган бандида белги англатувчи терминларнинг мавзувий таснифи ишлаб чиқилади. Шу нуқтаи назардан улар:

фундаментал аниқ фанлар ва улардан вужудга келган амалий фанларда қўлланидиган “белги” семали терминлар: *арифметик, архитетоник,*

¹²Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы // Вопросы языкознания, 1972, – № 3. – С. 3. Кунин А.В. Фразеологический уровень языка // Уровни языка и их взаимодействие. – М., 1967. – С. 90. Сувонова Н.З. Фразеологиянинг систем-сатҳ бирлиги сифатидаги талқини (француз тили материалида): филол.фан.номз. дисс. ...автор. – Тошкент, 2008. – Б. 15-16.

астрономик, баллистик, вентиляцион, галактик, геометрик, метрик, термик, фазовий, физик, энергетик, ядровий;

табiiй фанларда кўлланадиган “белги” семали терминлар: *аллергологик, генетик, гигиеник, гинекологик, жинсий, жисмоний, ирсий, клиник, наслий, стоматологик, субтропик, таносил, эпидемиологик;*

ижтимоий фанлар “жамиятга хос” белгиси билан характерланувчи терминлар: *адабий, ақлий, ахлоқий, бадий, грамматик, дидактик, драматик, дунёвий, жиноий-процессуал, илоҳий, криминалистик, лексик, маданий-маиший, социал-демократик, терминологик, экологик, юридик.*

соҳа ичида ёки соҳалараро оралиқ вазиятни эгаллайдиган муштарак терминлар: *барометрик (геология+физика) биокимёвий (биология+кимё), биофизик (биология+физика), геокимёвий (геология+кимё), геофизик (аниқ фанлар, табiiй фанлар), глобал (барча фан соҳалари), информатсион (аниқ фанлар, ижтимоий фанлар), марказий (барча фан соҳалари), маҳаллий (табiiй фанлар, ижтимоий фанлар), методик (барча фан соҳалари), морфологик (табiiй фанлар, ижтимоий фанлар), эволюцион (барча фан соҳалари), экспериментал (барча фан соҳалари).*

Диссертациянинг учинчи боби “Белги англатувчи терминларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳамда лексикографик талқини” деб аталади. Ушбу бобда белги англатувчи терминларнинг семантик кўлами, полисемантик, синоним, омоним терминлар ва уларнинг лексикографик талқини хусусида баҳс юритилади.

Маълумки, белги англатувчи терминлар предмет англатувчи терминлар билан зич муносабатда, чунки предмет ва унга хос белгилар яхлит идрок этилади. Бу ҳолат белги ифодаловчи терминларнинг семантик таркибида ҳам ўз аксини топади. Белги англатувчи терминлар системасига мансуб бирликларнинг лексикографик изоҳида белги билдирувчи терминнинг маъноси тегишли предмет маъноси орқали юзага чиқади. Терминосистемадаги бирликларнинг семантик кўламини кузатиш орқали бунга амин бўлиш мумкин. Хусусан, *адабий* термини **бадий адабиёт**, *бактериал* термини **бактерия**, *илмий* термини **илм**, метрик термини **метр**, *вентиляцион* термини **вентиляция**, *гидротехник* термини **гидротехника**, *иқтисодий* термини **иқтисод**, *комик* термини **комедия**, математик термини **математика**, *орбитал* термини **орбита**, *пиротехник* термини **пиротехника**, *технологик* термини **технология**, *фазовий* термини **коинот**... “предмет” тушунчаси асосида семантик кўламини шакллантиради.

Белги билдирувчи терминларнинг семантик таркибида ана шу предмет-тушунчаларга “оидлик”, “мансублик”, “тегишлилик”, “асосланганлик”, “боғлиқлик”, “алоқадорлик”, “дахлдорлик” каби семалар етакчилик қилади. Бу айти пайтда мазкур тил бирликларнинг белги англатувчи терминосистемага мансублигини таъминлаш омили ҳамдир.

Ўзбек тилининг фан-техникага мансуб белги англатувчи терминлар системасида ҳам **бирмаънолилик ва кўпмаънолилик** ҳодисаси кузатилади. Терминларда кўпмаънолиликнинг мавжудлиги ўзини оқламаса-да, терминлар

тизимида ҳам бу ҳодиса учрайди¹³. Моносемантик табиатли терминлар миқдори полисемантик терминларга нисбатан кўп ва улар, асосан, ўзга қатламга мансуб:

АДЕКВАТ II *сфм*. Ҳар жиҳатдан мос, тенг келадиган; ўхшаш, мувофиқ. *Адекват тушунчалар. Адекват таржима.*

МЕТРИК II Метрикага, вазнга оид.

Белги билдирувчи терминосистемада ҳам бошқа терминосистема терминларидаги сингари кўпмаънолилик ҳодисаси мавжудлиги алоҳида ёндашувни талаб қилади. Полисемантик терминлар тизимида икки, уч ва ундан ортиқ маъноларга эга турлари мавжуд бўлиб, кўп маънолиликнинг умумлексикага ва фан-техника соҳаларига оидлик нуқтаи назаридан баҳоланиши уларнинг алоҳида гуруҳларга ажратилишини тақозо қилади:

1. Кўпмаъноли соф терминлар;
2. Кўпмаъноли лексема-терминлар.

Белги англатувчи кўпмаъноли соф терминлар мавқеидаги бирликлар семантик кўламидаги маънолар икки ва ундан ортиқ ҳамда қайд қилинган маъноларнинг барчаси терминологик табиатлидир: *аграр, бадиий, бактериал, гидравлик, лугавий, назарий, оптик, органик, синфий, электрон, юридик* каби. Бу гуруҳ терминларининг ўзига хослиги, алоҳида табиатга эгаллиги семантик кўламидаги маъно миқдорининг бирдан ортиқлиги ва мавжуд маъноларнинг барчаси илм, фан-техника соҳасининг турли тармоқларига тегишли тушунчалар билан боғлиқлиги асосида таъминланган. Масалан, *синоним* нафақат тилшунослик, балки биология, ботаника, зоология, бактериология, фармацевтика фанларининг ҳам термини ҳисобланади. У **биологияда** бир биологик таксоннинг (таксоним), **ботаникада** (базиним) муайян бир хил ўсимликнинг, **зоологияда** бирор ҳайвон, парранда ёки микроорганизмнинг икки ёки ундан ортиқ номи, **фармацевтикада** айнан бир дори маҳсулотининг турли давр, мамлакат ва тилларда юзага келган халқаро патентланган номидан бошқа бир неча номи (аналоги, альтернативи)га нисбатан ишлатилади. Масалан, биологияда кўршапалакнинг *жаҳаннам вампири* (*адский вампир, Vampyroteuthis infernalis*) номи билан танилган таксоннинг турли олимлар томонидан турли даврларда фанга киритилган ўнга яқин номи мавжуд: *cirroteuthis macropе, vampyroteuthis macropе, melanoteuthis lucens, watasella nigra, danateuthis schmidtі, hansenoteuthis lucens, melanoteuthis schmidtі, melanoteuthis beebei, retroteuthis pacifica, melanoteuthis anderseni*¹⁴.

Умуман, бундай терминларга нисбатан кўпмаъноли ёки шаклдош термин сифатида қараш алоҳида ўрганишни талаб қилади.

Терминосистемадаги белги англатувчи кўпмаъноли терминлар таркибида **кўпмаъноли лексема-терминлар** мақомида қаралиши лозим бўлган яна бошқа тури ҳам кузатилади: *воқеий, глобал, деворий, маданий, марказий, моддий, объектив, оператив, самовий, танқидий, тарихий, тирик, трагик,*

¹³ Усатый И.Б. Полисемия терминов-названий частей речи (на материале терминологических словарей) // Вестник Адыгейского университета. Сер. Филология и искусствоведение. – Майкоп, 2009. – Вып. 2 (45). – С. 210-214.

¹⁴ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Синоним_\(таксономия\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Синоним_(таксономия)).

туркмани, умумий, фантастик, маҳаллий, сентиментал кабилар. Мазкур терминларнинг аксарияти ўзбек тилининг умумистеъмол лексик қатламидан барқарор ўрин эгаллаб семантик кўлами жиҳатидан кўпмаъноли бирликлар ҳисобланади. Уларнинг лексикографик изоҳларига эътибор қаратилса, фарқланган маънолар сони иккитадан етти-саккизтагача етади. Белги англатувчи кўпмаъноли терминларнинг семантик таркибида барқарорлашган маънолар билан бирга кўчма, ҳосила маънолар ҳам кузатилади. Терминларнинг семантик кўламидаги маъноларнинг мансублиги соҳавий ва умумлексика нуқтаи назаридан баҳоланганда, мазкур маъноларнинг айримлари фан-техника тушунчалари билан алоқадорлик касб этса, баъзи маънолар умумистеъмолдаги маънолар сифатида қайд қилинади. Бундан кўринадики, белги ағлатувчи терминосистемада кўпмаъноли терминлар семантик кўламида ҳам махсус, ихтисослашган маъно; ҳам умумлексик, ижтимоий маъноларга эга тил бирликларига хос хусусиятларни мужассамлаштирган лексема-терминлардир.

Ўзбек тили белги англатувчи лексема-терминлар сирасида қаралаётган лисоний бирликлар асосан ўзбек тили лексикасига ўзлашиб, ўз қатламга сингиб кетган, баъзан уларнинг термин сифатида қайд этилиши алоҳида ёндашувни тақозо қилиб туради. Бу ёндашув эса, юқорида қайд этилганидек, уларнинг семантик кўлами таҳлили ва маъноларнинг умумлексикага ёки терминосистемага алоқадорлиги асосида таъминланади.

Ўзбек тили белги англатувчи терминлар тизимида ҳам бошқа ёндош терминлар тизимида бўлгани каби **маънодошлик** ҳодисаси кузатилади. Маълумки, маънодошлик муносабатини таъминловчи муҳим омил маънодошлик қатори ёки маънодошлик уяни ҳосил қилувчи бирликлардаги аташ маъноларнинг бир хиллигидир. Терминлар системасида маънодошлик ҳодисасининг мавжудлиги инкор этилмайди, бу эса терминлараро маънодошликка нисбатан алоҳида терминологик ёндашув ва баҳолашни талаб қилади.

Белги англатувчи терминлар системасига мансуб қуйидаги маънодошлик муносабатидаги терминларда ҳам шу ҳолат кузатилади:

НАСРИЙ [а. – наср билан ёзилган] Проза жанрига мансуб, прозада ёзилган, прозаик.) – **БЕЛЛЕТРИСТИК** (Беллетристикага, насрга оид.) – **ПРОЗАИК II** [лот. prosalis – прозада ёзилган] Проза жанрига оид; наср, проза билан ёзилган.)

Насрий, беллетристик, прозаик терминлари ўзаро “насрда ёзилган” белгиси остида маънодошлик қаторига бирлашган. Мазкур терминларнинг қўлланишида фаоллик ва нофаоллик кузатилиб, шу жиҳатдан фарқланиш кузатилади: *насрий* белги термини *беллетристик* ва *прозаик* терминларига нисбатан фаол қўлланиши билан ажралиб туради, ўз ўрнида *прозаик* термини *насрий* терминига нисбатан нофаол қўлланишда бўлса, *беллетристик* терминига нисбатан фаол қўлланишда бўлади. Шунга монанд маънодошлик қаторида даражаланиш муносабати ҳам кузатилади:

насрий – прозаик – беллетристик (“фаол қўлланиш”нинг камайиб боришига кўра даражаланиш). Бунда “фаол қўлланиш” белги даражаси *насрийдан беллетристик*кача камайиб боради ёки, аксинча, *беллетристикдан насрий*гача йўналишда “фаол қўлланиш” белги даражаси ортиб боради, *прозаик* термини даражаланиш парадигмасининг оралиқ аъзоси сифатида “бетарафлик” ўрнини эгаллайди.

Маънодошлик қаторида янги аъзолар пайдо бўлиши ёки эскирган бирликлар қатордан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Бундан маълум бўладики, маънодошлик қатори доим очиқ ва эркиндир, очиқлиги шундаки, маънодошлик уяси ўзга тил бирликлари, сўз ясалиши ва шева сўзларини эркин қабул қилади. Бу эса маънодошлик қаторининг миқдор жиҳатдан кенгайиб-торайиб туриш хоссасига эгалигини кўрсатади.

Маълумки, луғавий шаклдошлик алоҳида лингвистик ҳодиса сифатида тил системасида ўзига хос ўрин эгаллайди. Ўзбек тилининг белги англатувчи терминосистемасида ҳам **шаклдошлик** (омонимия) ҳодисаси мавжуд бўлиб, асосан луғавий шаклдошлик алоҳида диққатни тақозо қилади. Белги англатувчи терминлар системасидаги шаклдошлик сирасида умумлексик бирлик билан терминологик бирликнинг, термин билан терминнинг ўзаро шаклдошлиги ҳам кузатилади. Шу асосда уларни икки гуруҳга ажратиш лозим бўлади:

1. Лексема билан термин шаклдошлиги;
2. Терминлараро шаклдошлик.

Белги англатувчи терминлар системасида умумлексик бирлик билан термин ўртасидаги шаклдошлик муносабати миқдори камчиликни ташкил қилади. Қуйида умумистеъмол бирлик билан терминнинг ўзаро шаклдошлигини кузатишимиз мумкин:

ЭТИК Этикага оид; этика талабларига мос келадиган, ахлоқ меъёрларига жавоб берадиган; ахлоқий, маънавий. *Этик таълимот. Ахлоқнинг этик меъёрлари.*

ЭТИК Болдирни бекитиб турадиган узун қўнжли, пошналар пойабзал. *Амиркон этик. Аздарма этик. Кирза этик. Хром этик. Этик мойи. Этик қўнжи. Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар.* Мақол.¹⁵

Этика соҳасига тегишлилик, ахлоқий тушунчага алоқадорлик белгиси асосида ЭТИК I бирлигининг термин сифатида, оёқ кийимининг алоҳида бир турини ифодаловчи белги ЭТИК II нинг умумистеъмолдаги сўз тарзида фарқланишини таъминлашга хизмат қилади. Ўзаро шаклдошлик муносабатидаги ЭТИК (этикага оид) ва ЭТИК (пойабзал) бирликларининг ўхшашлиги шаклий тенглик асосида бўлиб, фарқлилик масаласи икки жиҳат билан таъминланган: турли системага (умумлексик ва терминологик) мансублик ҳамда турли туркумга (сифат ва от) тегишлилик.

Терминлар шаклдошлигида икки ва ундан ортиқ терминлар ўртасидаги шаклдошлик сираси ҳам мавжуд бўлиб, бир пайтда термин билан

¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 61.

терминнинг, умумлексик бирлик билан терминнинг ўзаро шаклдошлигини ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳолат *радикал* шаклдош бирликлар муносабатида яққол намоён бўлади:

РАДИКАЛ I [лот. radicalis – илдизга оид] **1** Радикализмга асосланган партия аъзоси ёки шундай партия тарафдори. *Радикаллар партияси*. **2** Туб ва кескин ўзгаришлар тарафдори. *Бизнинг душманимиз – террористларнинг радикал тармоғидир*. Газетадан.

РАДИКАЛ II [лот. radicalis – илдизга оид] **1 мат.** Илдиз чиқариш амалининг белгиси ва шу амалнинг натижаси, илдизи. **2 ким.** Молекуладаги атомларнинг бир кимёвий бирикмадан иккинчи кимёвий бирикмага ўзгармасдан ўтадиган гуруҳи.

РАДИКАЛ III Қатъий, кескин, туб. *Радикал чоралар. Радикал ўзгаришлар*.¹⁶

РАДИКАЛ I ва РАДИКАЛ II терминларининг ўзаро шаклдошлиги термин билан термин ўртасида қайд қилинса, РАДИКАЛ I ва РАДИКАЛ II билан РАДИКАЛ III терминлари ўртасидаги шаклдошлик терминлар билан умумлексик бирлик ўртасидаги шаклдошлик саналади. РАДИКАЛ I ва РАДИКАЛ II терминлари сиёсий, математик ва кимёвий тушунчаларни ифодаловчи терминологик маъноли бирликлар сифатида алоҳидаликка эга шаклан тенг терминлардир.

Шунингдек, омографлар сифатида қаралувчи терминлар белги англатувчи терминосистемада ҳам мавжудлиги кузатилади. Бу сингари бирликлар ўртасидаги муносабат ҳам шаклдошлик ҳодисаси доирасида қайд қилиниши лозим. Белги терминлари тизимидан ўрин олган жуда кўплаб терминлар от терминлар микросистемадаги мутахассис оти, соҳа вакили мавқеидаги бирликлар билан ўзаро шаклдошлик қаторини ҳосил қилишда алоҳида ўрин эгаллайди. Масалан:

АКАДЕМИК *от* Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси; бирор академиянинг аъзолигига сайланган олим, адиб, рассом, ҳайкалтарош ва ш.к.нинг унвони.

АКАДЕМИК сфм. Академиянинг илмий муассасаси ёки олий ҳамда ўрта махсус ўқув юртига оид тушунчаларга алоқадорликни (тааллуқлиликини) билдиради.

ХУЛОСА

1. Нафақат ўзбек тилшунослиги, ҳатто жаҳон тилшунослигида *термин* тушунчаси мураккаб ҳодисалардан бири бўлиб келган. Терминларнинг таърифларидаги асосий чалкашлик соф илмий терминлар ҳамда касб-хунар атамалари талқинлари орасида кечиб, касб-хунар терминлари соф терминологик тизим билан умумистеъмол терминларини ўзаро боғлаб турувчи “оралиқ учинчи” мақомига эга. У тилнинг ички сатҳлари ўртасидаги

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 337.

узвий алоқадорликни, тил лексик сатҳининг яхлит системавийлигини таъминлайди.

2. Терминлар умумистеъмол лексик тизимни, умумистеъмол лексемалар эса терминологик тизимни бойитиб боради. Қўлланиш доирасининг торлиги, бир маънолилиги, ҳис-туйғуни ифодаламаслиги, илмий услубга хосланганлиги каби белгилар терминнинг бош, умумий, моҳиятни ташкил этадиган хоссаларидир. Умумистеъмол лексика ва терминларни фарқловчи асосий омиллардан бири сифатида қаралиб келган бир маънолилик хусусияти бугунги кунда лингвистик архаизмга айланиб бормоқда.

3. Терминларнинг шаклий структурасига кўра бир сўздан иборат мустақил терминлар, кўп узвли терминларнинг ихчамлашуви натижасида пайдо бўлган бир узвли терминлар, кўп компонентли терминларнинг қисқартирилиши натижасида шаклланган аббревиатив терминлар каби турлари мавжуд.

4. Предметни англатувчи терминларга нисбатан кам сонли экани, кўпинча предметни англатувчи терминлар билан композитив муносабатда бўлиб келиши ва сифатловчи-сифатланмиш, изоҳловчи-изоҳланмиш муносабатида бўлиб, тилда мураккаб ном ҳосил қилиши ва бошқалар яқинга қадар уларнинг эътибордан четда қолиб келишига сабаб бўлган.

5. Белги билдирувчи терминларнинг нисбийлиги икки омил – аксарияти ўзлашма терминлар бўлиб, европа тилларидан олинганлиги ва терминлардаги семантик аниқлик уларнинг даражаланмаслигини тақозо этиши билан боғлиқ.

6. Белги англатувчи терминлар “сифат туркумига мансублик” семаси билан терминосистемадаги предмет, ҳаракат, миқдор англатувчи терминлардан фарқланса, “терминосистемага мансублик” семаси билан умумийлик касб этади

7. Белги англатувчи термин терминологик тизимда ўзига хос ўринга эга бўлар экан, у мансуб тизим термин учун ташқи система ҳисобланади. Белги англатувчи терминлар барча терминосистемалар – фан соҳаларида кузатилади, шу нуқтаи назардан улар аниқ, табиий, ижтимоий фанларда қўлланадиган “белги” семали терминлар ҳамда соҳа ичида ёки соҳалараро оралик вазиятни эгаллайдиган муштарак терминларга бўлинади.

8. Белги англатувчи терминлар учун бирмаънолилик ва **кўпмаънолилик** хос бўлиб, полисемантик терминлар кўп маънолиликнинг умумлексикага ва фан-техника соҳаларига оидлик нуқтаи назаридан кўпмаъноли соф терминлар ва кўпмаъноли лексема-терминларга бўлинади.

9. Ўзбек тили белги англатувчи терминлар тизимида **маънодошлик** ходисаси кузатилиб, икки хил мазмун касб этади: термин билан термин маънодошлиги – мутлақ маънодошлик, термин билан умумлексик бирликнинг маънодошлиги – шартли ва нисбий маънодошлик. Маънодошлик қаторида бош сўз масаласи умумлексик бирликларда алоҳида ўрин тутаяди, терминлар маънодошлик қаторида эса бош сўз мавқеини белгилаш муҳим эмас.

10. Белги англатувчи терминлар системасидаги **шаклдошлик** сирасида умумлексик бирлик билан терминологик бирликнинг, термин билан терминнинг ўзаро шаклдошлиги ҳам кузатилади. Терминларнинг ўзаро шаклдошлиги терминларнинг муайян соҳа тушунчасини аниқ ифодалаш вазифасига салбий таъсир кўрсатмайди.

**SCIENTIFIC COUNCIL PhD. 03/30.12.2019.Fil.70.01
AWARDING THE SCIENTIFIC DEGREES UNDER
KARSHI STATE UNIVERSITY**

KARSHI STATE UNIVERSITY

NABIYEVA MUNIRA HAMROKHULOVA

**STRUCTURE, COMPOSITION AND LEXICAL DESIGNATION OF
TERMS DENOTING A SIGN IN THE UZBEK LANGUAGE**

10.00.01 – Uzbek language

**DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON PHILOLOGICAL SCIENCES
DISSERTATION ABSTRACT**

Karshi – 2021

The theme of the dissertation for a doctor of philosophy (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number № B2018.1.PhD/Fil414.

The dissertation has been conducted at Karshi State University.

The abstract of dissertation was posted in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) on the website of Karshi State University (www.qardu.uz) and Information-educational portal Ziyonet (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor:

Sobirov Abdulkhay Shukurovich

Doctor of philological sciences, professor

Official opponents:

Maxmaraimova Shohista To‘xtashevna

Doctor of philological sciences, docent

Zokirov Muxtorali Turdaliyevich

candidate of philological sciences, docent

Leading organization:

Samarqand State University

The defense of dissertation will be held on “___” _____ 2021 at ___ at the meeting of the Scientific Council number PhD 03/30.12.2019.Fil.70.01 on award scientific degree under the Karshi State University (Address: 180103, 17 Kuchabog street, Karshi). (Phone: (0 375) 225-34-13, Fax: (0375) 221-00-56; E-mail: qarshidu@mail.uz). Karshi State University, Faculty of Pedagogica, room № 301.

The doctoral dissertation (PhD) is available at Informational-source center of the Karshi State University (registered №___). (Address: 180103, 17 Kuchabog street, Karshi. Phone: (0 375) 225-34-13, Fax: (0375) 221-00-56; E-mail: qarshidu@mail.uz).

Abstract of dissertation is delivered “___” _____ 2021
(Register Protocol № ___ of “___” _____ 2021).

N.N.Shodmonov

Chairman of Scientific Council on
awarding the scientific degrees,
Doctor of philology, professor

G.N.Tojiyeva

Scientific secretary of the Scientific
Council on awarding the scientific degrees,
Doctor of Philosophy (PhD) on philological sciences

X.Jabborov

Chairman of Scientific seminar under
Scientific Council on awarding the
scientific degrees, Doctor of philosophy

INTRODUCTION (abstract of (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics, there is a growing focus on the lexicographical interpretation of terminological meaning, the achievement of a possible balance between social thinking and scientific thinking, the weakening of the strict boundary between the common lexicon and the terminosystem. The development of branches of science, the emergence of new science networks and directions, will undoubtedly lead to the improvement of the existing system of terms to the emergence of new terms as well. This, in turn, leads to the emergence of new problems, issues and tasks in linguistics. The formation and development of new directions of interpretation of terms in the terminosystem, the study of the impact of the terminosystem on the development of general lexicon is becoming to be great importance.

In the world of linguistics in the XXI century, the study of the semantic scale, grammatical structure of terms, the impact of the terminosystem on the development of general lexicon has become an urgent task. Not only to explain the meaning of terms to experts in the field, but also to strengthen the connection of many/special fields with people's lifestyles, to constantly increase the position of terms in the social consciousness, to weaken the strict boundary between common vocabulary and terminosystem, to achieve a possible balance of social and scientific thinking is considered to be one of the indispensable current tasks. The socio-political reforms carried out in our country in recent years require the strengthening of scientific attention in the field of terminology. The emerging social necessity makes it an urgent task to conduct in-depth scientific research in the terms of each field and studies on the terminology of the Uzbek language.

As a result of extensive reforms to develop the Uzbek language, which is considered as the state language and improving language policy, there is a growing focus on scientific and practical research aimed at "applying the new scientifically based words and terms into regular circulation on a regular basis, to increase the prestige of the state language as the language of science in scientific research in all branches of science, to create Uzbek alternatives to modern terms and to ensure their uniform application".¹ In addition to being the core of scientific discourse, terminology has also become the basis of colloquial speech, and the relationship between scientific terminology and practical terminology has accelerated. In today's context of accelerated integration of sciences, the sectoral classification of semantic terms, semantic-structural, identifying grammatical features and lexicographic interpretation, making accurate linguistic assessment of the terms that represent the character is an urgent task. The fact that the terms that are widely used in the Uzbek

¹ Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сонли фармони // <https://lex.uz/docs/5058351>

terminosystem, their semantic-structural, derivation-morphological, variability-polyfunctional features and lexicographic interpretation are not specifically studied, testifies to the necessity and relevance of the chosen topic.

PD-6084 of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 20, 2020 “On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in the country”, PD-5850 of October 21, 2019 “On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language”

The results of this study to some extent contribute to the implementation of the decisions of the Cabinet of Ministers of January 29, 2020 No 40 “On measures to organize the activities of the Commission on Terminology under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan” and other regulations.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The research was carried out in accordance with the priorities of the Republican Science and Technology and Innovative Development I. “Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the formation of an innovative economy”.

The degree of studying the target problem. There has been a lot of research on terminology in world linguistics. Among them are T.D.Abramova, O.S.Akhmanova, A.A.Bragina, R.A.Budagov, V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, A.S.Gerd, S.V.Grinyov, V.P.Danilenko, L.A.Kapanadze, R.Yu.Kobrin, B.N.Golovin, K.A.Levkovskaya, V.M.Leychik, D.S.Lotte² and others can be included.

To the development of Uzbek terminology the contribution of S.Akobirov, S.Ibragimov, T.Tursunova, M.Asomutdinova, N.Bakoeva, M.Abdiev, N.Hatamov, N.Mazamov, O.Ramazonov, N.Ikromova, A.Sobirov, I.Pardaeva and the works of N.Mamatov, H.Dadaboev, I.Yuldashev, R.Doniyorov, H.Jamolkhonov,

² Абрамова Т. Д. Современные проблемы терминологии: Русский язык. // Филологические этюды. 2001. Вып. 4. – С. 268-270; Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с; Брагина А.А. Значение и оттенки значения в термине. – М.: Наука, 1981. – С. 3747.; Будагов Р.А. История слов в истории общества. 1971; 2-е изд., доп. – М.: Добросвет, 2004. – 256 с.; Виноградов В.В. Терминология и норма. – М.: Высшая школа, 1972. – 95 с.; Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сборник статей по языковедению. – М.: Литера, 1939. – С. 3-54.; Герд А.С. Значение термина и научное знание // Научно-техническая информация. Сер. 2. 1991. № 10. С. 1-4.; Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.; Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 245 с.; Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 75-85; Кобрин Р.Ю. Опыт лингвистического анализа терминологии: Автореф. дис. ... канд. филолог, наук. – Горький, 1969. – 27 с.; Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М.: Высшая школа, 1962. – 296 с.; Лейчик В. М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века // Вопросы филологии. 2000. – № 2. – С. 20-30.; Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.; Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М.: Наука, 1982. – 149 с.

A. Madvaliev, D. Bozorova³ on the basis of essence of words in the terminological system play an important role.

In recent years, the investigated works, in particular, researches of R. Shukurov, K. Sapaev, A. Turahojajeva, H. Norkhojajeva, T. Valiev, G. Tojijeva, N. Jalilova, R. Sharopova, M. Muhammadaliev⁴ and others, although the problems of terminology are illustrated clearly corresponding with the requirement of periodic and social context, the terms of the Uzbek language, which have a significant place in the lexical level, and the issues of their place in the linguistic system have not attracted the attention of our linguists.

The relevance of the research to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation is part of the research plan of Karshi State University for 2017-2021 No. OF-07 “Structural and sociopragmatic study of the Uzbek language” and OT-F8-002 – “The impact of modern civilization on the social image of man”.

The aim of the study is to shed light on the role of sign terms in the linguistic system, formal-structural, grammatical features, semantic scope and lexicographic interpretation.

³ Акабиров С.Ф. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 24 с.; Иброхимов С. Ўзбек тилининг соҳавий лексикаси. – Тошкент, 1956, 1959; Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978; Асомутдинова М. Названия одежды и ее частей в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1969; Бакаева Н.Дж. Терминология золотошвейного производства Бухары и Гиждувана: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1971; Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1983; Сабилов А.Ш. Термины узбекских народных зрелищ: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Тошкент, 1988; Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Тошкент, 1994.; Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1955; Джамалханов Х. Из истории формирования и развития узбекской ботанической терминологии: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1968; Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе: Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. – Ташкент, 1988; Базарова Д.Х. Семантика наименований частей и производных от них тюркских языках: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1967; Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв: Автореф. дисс. ...д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1992; Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминологии и вопросы ее нормализации: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1986; Юлдашов И.Ж. Библиотечно-библиографическая терминологии узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1987 ва б.; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – 384 б.

⁴ Шукуров Р. Терминлар синонимияси хусусида. // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари: Республика терминологияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 32-34; Сапаев Қ. Курилиш терминологиясидаги синонимия масаласига доир. // Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари: Республика терминология конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 37-39; Тўрахожаева А.Х. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти: Филол. фан. номзоди.... дисс. – Тошкент, 2012. – 136 б. Нарходжаева Х.Ш. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусиятлари: Филология фанлари бўйича фалсафа д-ри... дисс. – Тошкент: 2017. – 131 б. Валиев Т.Қ. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... автореф. – Самарқанд: 2018. – Б. 42.; Тожиева Г.Н. Ўзбек тили маънавий-маърифий лексикасининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти (“миллий ғоя” атов бирликлари тизими): филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... автореф. – Самарқанд: 2018. – Б. 44; Жалилова Н.Р. Бадиий матндаги кон-кариндошлик терминларининг типологик ва структурал-грамматик тавсифи: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2019. – Б. 144; Шаропова Р.Ж. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Қарши, 2019. – 141; Мухаммадалиева М.Н. Ўзбек тилидаги касб-хунар номларининг лексик-семантик ва деривацион хусусиятлари: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2021. – 137 б.

The objectives of the study are:

to determine the place of terms denoting a character in the terminosystem in Uzbek linguistics;

reveal the formal-structural and grammatical features of sign terms;

give a sectoral classification of sign terms;

to determine the semantic scope of the terms denoting the sign, to clarify the lexical-semantic relations in them, such as polygamy, ambiguity, semantics, and homonyms;

covering the issues of terminological meaning and its modern lexicographic interpretation in terms denoting a sign;

regular introduction of scientifically based new words and terms in research in the field of social life and science, the creation of Uzbek alternatives to modern assimilated terms and the development of recommendations for a single graphic form.

The object of research is the terminological system of the Uzbek language.

The subject of research is the semantic-structural, derivational-morphological, variational-semantic, homonymous aspects of the terms that define the character, the mechanisms of their regulation.

Research methods. The dissertation used the methods of component analysis, discursive, distributive, differential, functional-semantic analysis, comparative-historical, descriptive and structural-semantic modeling.

The scientific novelty of the research is:

the existence of sign terms in the linguistic system as a separate microsystem, characterized by the distinctive feature of “belonging to the category of quality”, the unifying sign of “belonging to the terminosystem”;

formal-structural types, derivational and grammatical features of sign terms are revealed;

the sectoral groups of the terms denoting the sign are defined and their classification signs are defined;

the semantic scope of the terms denoting the sign, in which the existence of lexical-semantic relations such as polysemantic, semantics, formality is highlighted;

terminological meaning and its modern lexicographical interpretation in terms of sign, problems of terminological lacuna are clarified;

regular introduction of scientifically based new words and terms in research in the field of social life and science, the creation of Uzbek alternatives to modern assimilation terms and the development of recommendations for the definition of a single graphic form.

The practical results of the study are as follows:

conclusions on the terms of the sign and their lexicographic interpretation are based on the enrichment of Uzbek linguistics, in particular, the field of terminology with new scientific and theoretical views, textbooks and manuals in the field, terminological dictionaries serves for the improvement of the target field;

it is proved that the creation of various dictionaries of sectoral lexicon, improvement of existing terminological dictionaries, lexicographic interpretation of the terms denoting them in them, as well as proven to serve as a solution to problems related to the dictionary compilation process;

the principles of compiling a dictionary of Uzbek language sign terms have been developed and on this basis a dictionary of sign terms has been prepared for publication, which has proved to be a necessary source for compiling terminological dictionaries for schoolchildren and university students.

The reliability of the research results is explained by the fact that the analyzed materials help to draw conclusions based on the nature of the Uzbek language, their validity, methodological perfection, the approach, methods and scientific-theoretical conclusions applied in practice.

Scientific and practical significance of research results. The results of the research are of theoretical significance as they serve as a source for the study of terminological problems in Uzbek linguistics, The Uzbek language has a theoretical significance as it serves as a source for a broad and comprehensive study of other field terms in the system of terms.

Practical significance of the work is defined for undergraduate and graduate specialties. Creating textbooks terminological dictionaries, and manuals, on the subjects of “Modern Uzbek literary language” subjects “Lexicology” and “Lexicography”, “Fundamentals of Lexicography”, “Uzbek Terminology and Lexicography”, “Applied Linguistics”, “Corpus Linguistics”, it is also determined by the fact that in our country, new scientifically based words and terms can be regularly introduced into official circulation, used to create Uzbek alternatives to modern terms and ensure their uniform application..

Implementation of research results.

On the basis of scientific results obtained in the process of covering the system of terms denoting the Uzbek language, their structural structure and lexicographic interpretation:

the conclusion of analysis of scientific researches on the basis of the existence of sign terms as a separate microsystem in the linguistic system, the ambiguity of terms, the phenomena of semi-functionality was used for a fundamental project on the topic of “Karakalpak proverbs as an object of linguistic research” was carried out by conducted by the Karakalpak Research Institute of Humanities, Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan FA-A1-G007 (Reference No. 17.01 / 127 of 23.08.2021 of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan). As a result, the existence of sign terms in the linguistic system as a separate microsystem is enriched with information about their relationships within the system;

the scientific conclusions related to the formal-structural types, derivational and grammatical features, definition of sectoral groups and disclosure of classification features of signifying terms were used in the preparation of the “Dictionary of signifying terms of the Uzbek language” (ISBN 978-9943-7375-6-

3). As a result, it was possible to create a complex dictionary of terminology with a scientific-practical, educational character;

“Dictionary of signifying terms of the Uzbek language” (ISBN 978-9943-7375-6-3) was used in the preparation of the terminological dictionary for publication. As a result, a practical solution to the problem of lexicographic interpretation of terms with multiple meanings, forms, meanings in the terminological dictionary has been achieved;

the scientific conclusions of regular introduction of scientifically based new words and terms in research in the field of social life and science, regular introduction of scientifically based new words and terms in research in the field of social life and science, creation of Uzbek alternatives of modern assimilation terms and definition of a single graphic form, increase of prestige of the state language as the language of science were used in the preparation of the script of literary, artistic, spiritual and educational programs of the Kashkadarya regional television and radio company (Kashkadarya TV and Radio Company's reference book No. 12-15 / 86 of September 8, 2021). Based on the results of the research, the content of scientific research on all branches of science and advocacy work to increase the prestige of the state language as a language of science in social activities has been improved.

Approbation of research results. The findings and results of the research were discussed by the scientific community at 4 international and 5 national conferences.

Publication of research results. A total of 11 scientific papers on the topic of the dissertation were published, including 1 dictionary, 5 articles in publications recommended to publish the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 4 in national and 1 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The volume of the dissertation is 132 pages - introduction, three main chapters, conclusion, and list of references.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the topic, the relevance of research to the priorities of science and technology, the goals and objectives, the object and subject, the scientific novelty and practical results, the scientific and practical significance of the results, implementation, approbation, publication, information used for the work and the structure of the dissertation.

The first chapter of the study is entitled “**The problem of the relationship of words and terms in Uzbek linguistics and the relationship of subject and sign in scientific thinking.**” In the chapter entitled interpretation of the concepts of “word” and “term”: “problems and tasks” based on the fact that learning terminology is constantly changing in connection with the development of the country and requires regular study, the need for regulation, the

uncontrollability of terms in a particular language has a serious impact on the development of science of language, Problems related to the official introduction of new scientific words and terms, the introduction of new terms in the legislation and the problems relating their practical application in the Uzbek language is an urgent task.

The term (Latin terminus – limit,) is a lexeme that specializes in expressing concepts related to a particular field of science or activity, or phrases that serve to fill lexical gaps in the terminological system, in essence, a special place in the lexical system of language. However, it should be noted that the ability to distinguish between words and words is extremely limited, some special areas are closely linked to people's lifestyles, and all of these terms are widely used in their speech, the artificial language phenomena of terms, most of which are the product of the creativity of individuals, the constant conversion of common words into terms, and the terms into common words, the inviolability of the boundary between them and other factors have led to the lack of a single and complete scientific concept in the interpretation of the term “term” not only in Uzbek linguistics, but also in world linguistics. In recent years, the research of V.P Danilenko on terminology in world linguistics has acquired great methodological significance for the work carried out in this area. He deeply studies the terminological research created in the last century, analyzes more than a dozen definitions of the term “term” and criticizes them.. As a result of the analysis, it is concluded that all the ideas related to the concept of “term” are an insignificant part of the work on the study of specific lexicons.⁵

The main confusion in the definitions of the terms lies between the interpretations of purely scientific terms as well as professional terms. However, professional terms are actually phenomena that link general terms with a purely terminological system, with the status of an “intermediate third”. This intermediate system serves to ensure the integral connection between the internal levels of the language, and, in general, the integrity of the lexical level of the language.

One of the main tasks of linguistics in the field of terminology is not only to reveal the essence of terms to experts in the field, but also to strengthen the connection and connection of many special fields with people's lifestyles, constantly raising the position of terms in social consciousness.

Modern life can actually be described as a terminological environment in which terms are used. The terminological environment deals with the terminosystem. In this sense, the following opinion of linguist V.M Leichik is noteworthy: “Terminology plays a central role in recognizing the functional diversity of literary language in modern times, the language of science is the semantic core of the lexicon.”⁶ In addition to being the core of scientific discourse, terminology is also becoming the basis of colloquial speech.

It has become customary to understand the term in the terminosystem, mainly atovchi-at lexemes. The predominance of horse terms in terminology, the lack of

⁵Даниленко, В.А. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 83-86.

⁶Лейчик, В.М. Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии // Вестник Харьковского политехнического университета. Т. 19. – Харьков, 1994. – С. 80.

attention to other categories of terms, such as adjectives, verb terms, is determined by the fact that in our linguistics the logical beliefs of its past have been preserved⁷.

The second paragraph of the chapter is entitled “The meanings of “object” and “sign” in the terms”. It is known that there are only objects in existence. Attributes such as action, quantity, character, etc., exist as the “attributes” that are mixed with them. The mind does not reflect them in this way and shows its activity and creativity in this regard. Language generalizes both objects and symbols. The term has many common features with other lexemes and does not differ from them in essence. As a result of language development, these compounds are rounded up, the dominant-subordinate relationship between the constituent words is “extinguished”, completely formed, and becomes synchronously indivisible. Lexemes are terminated, and terms become general lexemes.

Characteristics such as the narrowness of the scope, unambiguousness, non-expression of emotion, specificity to the scientific style are the main, general, essence-forming properties of the term. But this common denominator is characteristic for not only of the terminological system, but also of many lexemes in the common lexical system. Furthermore, a feature of meaning that has been regarded as one of the main factors distinguishing common lexicons and terms is becoming a linguistic archaism today.

Lexemes in the lexical system of language are classified as follows: 1) lexemes that are not used as a term; 2) lexemes used both as a general lexeme and as a term; 3) lexemes used only as a term.

It is well known that sign and subject meaning exist in lexemes in a separated or mixed state. Some lexemes represent only the subject, some only indicate the sign, and in some cases both of signs are clearly visible in common. For example, let us consider the semantic structure of the word *patient*, which can be used as both a common lexeme and a term:

PATIENT [f. – sick] 1 a normal state of the body is disturbed; sick, ill.

A sick child. When the patient wants to recover, the doctor comes on his own. *Proverbs. One night the patient suffered greatly. A. Wrath, Works. When the patient strokes the mother's head with the daughter, the pain disappears. “Saodat”.*

2 *alternative meaning* Love represents the pain of love, the state of love. *Anyone who does not have a lover is a sick person. Proverbs. Being away from you has made me sick, where should I go for treatment Mashrab. Our hearts are sick with the pain of love, It does not matter for us if we are strangers among the healthy people. A.Oripov.*

⁷ Усатый И.Б. Структурно-грамматические особенности составных терминов-названий частей речи // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета», 2007. <http://www.omsk.edu/- article/vestnik-omgpu-200.pdf>.

3 *alternative meaning* Sick, weak, stunted, thirsty, sick cotton began to shed flowers.⁸

Apparently, terminological meaning is a semantic existence that is separated from the multifaceted essence of a common lexeme, in which, *firstly*, terminological meaning is not completely separated from the original semantic essence, and *secondly*, represents one or more of the essences of subject / character / quantity / process / relation in a mixture.

The third section of the chapter, entitled “On the formal and grammatical features of terms” deals with the morphological and derivational structure of terms, the problems of syntactic construction. Among the structural features of the terms that are being introduced into the Uzbek language and, in many cases, are being used, the question of their composition raises a number of problems related to their practical application. When we observed a thousand terms in the 5-volume explanatory dictionary of the Uzbek language and other terminological dictionaries, the following results were obtained formally and structurally:

single-member terms – 17 percent

two-member terms – 50 percent

three-member terms – 26 percent

four-member terms – 5 percent

five-member terms – 2 percent

Although there are many compound-syntactic and syntagmatic terms in the terminosystem, glossary dictionaries are mostly word-terms, and terminological dictionaries also contain compound terms. This suggests that the principles of word selection in annotated and terminological dictionaries differ, which also requires careful research and scientific substantiation.

Terms can be divided into the following types according to their formal structure: a) independent terms consisting of one word: *lexeme*, *word*, *morpheme*; b) monosyllabic terms that arise as a result of the shortening of multi-syllable terms: *compound* (*word combination*), boiled (boiled eglantine); c) Abbreviated terms formed as a result of abbreviations of multi-component terms: (CCS (complex compound sentence), SS (simple sentence), Ph (phrase).

It should be noted that in the terminosphere, if there are many parts and their abbreviated or abbreviated forms occur in oral and written speech or in the same type of speech, as well as in informal and formal speech, then such terms should be considered as doublet terms. After all, they express a single concept and appear in different narrowed and widened views. Such phenomena, called doublets or variability in the terminosystem, differ sharply from the general lexicon by this feature.

This is characterized, firstly, by the fact that most multi-component terms are underutilized and not fully socialized, single-component variants have not yet completely replaced them, and secondly, by the artificial origin of the terms.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 227.

The grammatical features of terms in the Uzbek language can be divided into two groups: 1) morphological features of terms; 2) syntactic features of terms. Morphological features of terms are inferred to their relation to the grammatical categories, divisions (categories) of words.

Morphologically, the following groups of terms were distinguished: subject-concept – **noun terms**; **verb terms** denoting action; character expressive – **adjective (adverb) form terms**. Syntactically, compound terms are involved in the analysis. They are aggregate compound terms and extended compound terms.

The second chapter of the dissertation is entitled “**Terms denoting signs in the terminological system of the Uzbek language**”. In the first section of the chapter, entitled “Universal Characteristics of Symbolic Terms”, as in the general lexicon, terms refer not only to the object-subject, but also referring to the sign-feature, quantity-degree, action-state, terms denoting a sign belongs to the parts of speeches – adjectives and gerundies, having a unique position and status in terms of semantic and formal structure, scope, application, character terms in social life, in particular, the widespread use of qualitative terms is based on the fact that they require special study.

Although terminology in terminology has a significant amount of meaning, it has not always attracted much attention. There are several reasons for this: 1) the terms denoting a sign are less numerous than the terms denoting a quantitative object; 2) it is more common for terms denoting a sign to be in a composite relationship with terms denoting an object; 3) Since the concept of “sign” is perceived in connection with the concept of “object”, the main attention is paid to the concept of “object” and both types of terms are in the determinative + definite relationship, forming a complex name, expression (“description”) in language; 4) in appellate texts, in many cases, because the determiner and the definite integral are taken, this also serves as a stereotype in relation to the terms denoting the sign, and etc.

Although the terms denoting the sign in the terminosystem are not studied in the grand plan, but the linguist scientist H.Dadabayev came up with valuable scientific grounds about the terms of the quality category. "It is known that the horse is a skirt in the series of vocabulary on the application of lexical units specific to the word type in the style of terminology⁹.

The terms of the sign, which are considered in terms of features such as “accuracy”, “systematicity”, “emotional neutrality”, is characterized by their seemingly independent usability and in this respect differs from other grammatical categories. In recent years, the sectoral lexicon of the Uzbek language has seen an increase in adjectives with a mixture of semantics “sign” and “action”. The unique hybrid nature of the adjective – the simultaneous expression of action, sign, and object, concept (in adjectives) – is an extremely powerful opportunity to transfer from action into an attribute sign and to terminate it by possessing a sign (partially to a verb). For example, the term **affiliated** in the modern banking and financial

⁹ Дадабоев Ҳ.А. Ўзбек терминалогияси .Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2019. – Б. 71.

terminology of the Uzbek language is widely used today to refer to individuals or legal entities capable of influencing the activities of individuals engaged in legal or entrepreneurial activities: *the bank's affiliates, the procedure for concluding transactions with affiliates*. This term does not appear in the explanatory or terminological dictionaries of the Uzbek language. In the popular free encyclopedia Wikipedia, it is described as follows:

Affiliated person – an individual or legal entity capable of influencing the activities of legal entities and / or individuals engaged in entrepreneurial activity¹⁰.

There are two things must be kept in mind when using terms:

1) The use of the term sign with a unit that is a term: **A ballistic** missile differs from a cruise missile in the absence of an aerodynamic lifting surface (“UzME”).

2) The use of the term sign with a non-terminological unit: *It can be said that this event can trigger a dangerous arms race and lead to not only regional but also global consequences* (from the Gazette).

In the first category of examples, the term *ballistic* is used with the terms *rocket, aerodynamic term lifting force, balneological term reaction, barometric term pressure, fiction term genre terms*, while in the second group *agrarian, allergological, dialogic, geomorphological, hydrotechnical, global words politics, inspection, speech, feature, works, eventually* used in conjunction with common words – became a determinant of them.

When a term denoting a sign is used with a general (appellate) linguistic unit, it is used with a special logical stress because the main focus is often on the term, and in this respect in this respect it takes precedence over the word that comes in the definite position.

One of the grammatical peculiarities of the terms denoting a sign is that, although they are in a qualitative position in the full sense, they are relative and are not graded.

The relativity of the majority of descriptive terms is determined by several factors: 1) most of the terms in this category are assimilation terms, many of which are derived from European languages; 2) The semantic accuracy of the terms requires not to be graded.

Terminology of common lexicon occurs in connection with its ambiguity or derivation of meaning. Therefore, terms that are completely assimilated into a language and most of the terms that appear in that language itself are ambiguous. For example, in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek language” the word “outside” (*sirtqi*) is interpreted as follows:

OUTSIDE 1 Outside, the top of an object or person; exterior Interior and exterior of the building. Appearance of outside.

2. A common name for a drug that is not ingested or taken orally (e.g., eye drops, wound dressings, etc.).

¹⁰ https://ru.wikipedia.org/wiki/Аффилированное_лицо.

3 About studying without attending school. External reading. Distance learning. External department of the institute. *Vahobjon arrived in Tashkent in August last year to take an exam at a correspondence institute.* S.Ahmad, *The Legend of the Mountain* (Тоғ афсонаси)¹¹.

According to the formal and derivational structure of sign terms, two groups are distinguished: 1) simple terms: *agrarian, literary, Arabic, Arabic, mental, spring, event, global, poster*; 2) compound (complex) terms.

Terms denoting a compound sign are often composite with terms denoting an object, and since the concept of “sign” is related to the concept of “object,” the main focus is on the concept of ‘subject’. Typically, in terms of a complex sign, there is an adjective + adjective (*diplomatic corpus, diacritical sign*), commentator + commentator (*auto repair shop*) relationship, and a complex name (дескрипция) occurs in the language. Because these terms are often derived in conjunction, the signifying term remain to be neglected in the shadow of the noun terms.

Terms with a symbolic content are structurally diverse, and the following patterns can be distinguished:

adjective + noun: *ballistic missile, spherical trigonometry, barometric pressure, dialogic speech, intellectual potential, administrative punishment, disciplinary punishment, polymer heater, natural birth, hard palate, upper jaws, thyroid gland, ideological space, terrorist act*;

terminoelement – adjective + noun: *thermoelectric phenomenon, physiotherapeutic method, electrotechnical industry, biophysical research, geochemical processes, geophysical factors, macroeconomic zone*;

adjective – adjective + noun: *criminal-procedural code, cultural-domestic life, historical-etymological principle, religious extremist organization*;

particible + noun *affiliate, organized crime, organized subversion, unorganized youth, connective tissue*;

Adverb+Noun (infinitive): *cesarean section, early complications*.

Terms denoting a sign are characterized by the following two semantics: 1) “belonging to the category of adjectives”; 2) “belonging to the terminosystem”. If the semaphore “attribute to the category of quality” distinguishes the terms denoting the sign from other terms in the terminosystem (object, action, quantity), the semaphore “belonging to the terminosystem” is the sign that unites them. At the same time, if the semantic “belonging to a terminosystem” is a sign that distinguishes a sign from other types of lexemes in the adjective category, “adjective belonging” serves as a sign that unites it with other types of lexemes in the adjective category.

As long as the term denoting a symbol has a special place in the terminological system, the system to which it belongs is an external system for the

¹¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 525.

term¹². In general, any term as a unit of the system to which it belongs to an is effected by the external system. The mechanism of internal relations of the target system is considered as an internal system only for the system. The thematic classification of sign terms is developed in the section entitled “Sectoral classification of sign terms”. In this regard, they are:

semantic terms “sign” used in the fundamental exact sciences and the applied sciences derived from them: *arithmetic, architectural, astronomical, ballistic, ventilation, galactic, geometric, metric, thermal, spatial, physical, energetic, nuclear;*

semantic terms “sign” used in natural sciences: *allergological, genetic, hygienic, gynecological, sexual, physical, hereditary, clinical, hereditary, dental, subtropical, tanosyl, epidemiological;*

social sciences Terms characterized by the sign “social”: *literary, intellectual, moral, artistic, grammatical, didactic, dramatic, secular, criminal-procedural, divine, criminological, lexical, cultural-domestic, social-democratic, terminological, ecological, legal.*

Common terms that occupy an intra- or inter-sectoral position: *barometric (geology+physics) biochemical (biology+chemistry), biophysics (biology+physics), geochemical (geology + chemistry), geophysics (exact sciences, natural sciences), global (all disciplines), information (exact sciences, social sciences)), central (all disciplines), local (natural sciences, social sciences), methodical (all disciplines), morphological (natural sciences, social sciences), evolutionary (all disciplines), experimental (all disciplines).*

The third chapter of the dissertation is called “**Lexical-semantic features and lexicographic interpretation of terms denoting a sign**”. This chapter discusses the semantic scope of polysemantic, synonymous, homonymous terms and their lexicographic interpretation of sign terms.

It is well known that the terms denoting a sign are closely related to the terms denoting an object, because the subject and its characteristic signs are perceived as a whole. This situation is also reflected in the semantic structure of the terms that represent the sign. In the lexicographical interpretation of the units belonging to the system of terms denoting a sign, the meaning of the term denoting the sign emerges through the meaning of the corresponding subject. This can be verified by observing the semantic scale of the units in the terminosystem. In particular, the *literary* term **fiction**, *bacterial* term **bacterium**, *scientific* term **science**, *metric* term **meter**, *ventilation* term **ventilation**, *hydraulic* term **hydraulics**, *economic* term **economics**, *comic* term **comedy**, *mathematical* term **mathematics**, *orbital* term **orbit**, *pyrotechnic* term **pyrotechnics**, , **the spatial term universe** ... forms a semantic scale based on the concept of “**object**”.

¹²Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы // Вопросы языкознания, 1972, – № 3. – С. 3. Кунин А.В. Фразеологический уровень языка // Уровни языка и их взаимодействие. – М., 1967. – С. 90. Сувонова Н.З. Фразеологиянинг систем-сатҳ бирлиги сифатидаги талқини (француз тили материалида): филол.фан.номз. дисс. ...автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 15-16.

In the semantic structure of sign terms, these subject-concepts are dominated by such semantics as “belonging”, “belonging”, “belonging”, “validity”, “dependence”, “relevance”, “relevance”. It is also a factor in ensuring that these language units belong to the sign terminosystem.

The phenomenon of monosemantic and polysemantic words are also observed in the system of terms of the Uzbek language, which means a sign of science and technology. Although the existence of ambiguity in terms does not justify itself, this phenomenon also occurs in the system of terms ¹³. The amount of terms of monosemantic nature is greater than that of polysemantic terms, and they mainly belong to a different layer:

ADEKVAT I *adj.* Consistent in all respects, equal; similar, appropriate. *Adequate concepts. Adequate translation.*

METRIC II Metric, by weight.

The presence of the phenomenon of ambiguity in the signaling terminosystem, as in other terminosystem terms, requires a special approach. There are two, three and more types of meanings in the system of polysemantic terms, and the assessment of polysemy in terms of its relevance to general lexicon and science and technology requires them to be divided into separate groups:

1. Polysemous pure terms;
2. Polysemous lexeme-terms.

The semantic scale of the units in the position of pure polysemous terms denoting a sign is two or more and all of the recorded meanings are of a terminological nature: *agrarian, artistic, bacterial, hydraulic, lexical, theoretical, optical, organic, class, electronic, legal*. The uniqueness of the terms of this group is due to the fact that they have a special nature, more than one amount of meaning on the semantic scale, and all the existing meanings are related to concepts related to different branches of science, science and technology. For example, a *synonym* is a term not only in linguistics, but also in biology, botany, zoology, bacteriology, pharmaceutical sciences. It includes the names of a **biological** taxon (taxonomy) in biology, a specific plant in **botany** (bazionim), an animal, poultry or microorganism in **zoology**, or an international patented name for a single pharmaceutical product in **pharmaceuticals** occurring in different periods, countries and languages. name (analogue, alternative).

For example, in biology, the taxon, known as *the hell vampire of the bat (hell vampire, Vampyroteuthis infernalis)*, has about a dozen names introduced to science by different scientists at different times: *cirroteuthis macrope, vampyroteuthis macrope, melanoteuthis lucens, watasella nigra, danateuthis sans, danateuthis, danateuthis melanoteuthis beebei, retrouteuthis pacifica, melanoteuthis anderseni*.¹⁴

¹³ Усатый И.Б. Полисемия терминов-названий частей речи (на материале терминологических словарей) // Вестник Адыгейского университета. Сер. Филология и искусствоведение. – Майкоп, 2009. Вып. 2 (45). – С. 210-214.

¹⁴ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Synonym_\(taxonomy\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Synonym_(taxonomy))

In general, looking at such terms as polisemantic or homonymis terms requires special study.

There is another type of lexeme-terms that should be taken into consideration in the context of **polisemantic terms** in the terminosystem: *real, global, poster, cultural, central, material, objective, operative, celestial, critical, historical, living, tragic, Turkmen, general, fantastic, local, sentimental*, etc. Most of these terms are semantically ambiguous units, occupying a stable place in the general lexical layer of the Uzbek language. If attention is paid to their lexicographic interpretations, the number of differentiated meanings ranges from two to seven to eight. In the semantic structure of polisemantic terms denoting a sign, along with stabilized meanings, portable, derivative meanings are also observed. When the semantic scale of terms is assessed from a sectoral and general lexical point of view, it can be recorded while some of these meanings are related to the concepts of science and technology; some meanings are commonly used general meanings. It can be seen that in a sign-making terminosystem, polisemantic terms have a special, specialized meaning, even on a semantic scale; are also lexeme-terms that embody the characteristics of linguistic units with general lexical, social meanings.

Among the lexeme-terms that signify the Uzbek language, the linguistic units considered are mainly assimilated into the Uzbek lexicon and absorbed into their own layer, and sometimes their registration as a term requires a special approach. This approach, as noted above, is based on an analysis of their semantic scope and the relevance of the meanings to the general lexicon or terminosystem.

The same is true of the following semantic terms belonging to the system of terms denoting a sign:

PROSAL [a. – written in prose] belongs to the genre of prose, written in prose, prose.) – **BELLETRISTIC** (Belletistic, prose.) – **PROZAIK II** [lot. prosalis – written in prose] belonging to the genre of prose; written in prose, prose.)

The terms *prose, fiction, and prosaic* are combined into a series of meanings under the sign of “written in prose.” There is activity and inactivity in the use of these terms, and there is a difference in this respect: the term *prose* is distinguished by its active use in relation to fiction and prose terms, while the term *prose* is inactive in relation to prose. A similar semantic relationship along the semantic line is also observed:

prose – prosaic – fiction (ranking according to the decrease of active use).

At the same time, the level of “active use” character decreases from prose to fiction or, conversely, the level of “active use” character increases from fiction to prose, the prosaic term replaces “neutrality” as an intermediate member of the ranking paradigm.

New members may appear in the polysemantic row, or obsolete units may drop out of the row. It is clear from this that the semantic sequence is always open and free, the reason of the openness is that the semantic nest freely accepts other

language units, word formation, and dialect words. This shows that the series of semantics has the property of expanding and contracting quantitatively.

It is known that lexical formation as a separate linguistic phenomenon has a special place in the language system. There is also a phenomenon of **homonymy** in the sign terminology of the Uzbek language, and mainly lexical formation requires special attention.

Among the forms in the system of terms denoting a sign, there is also a mutual formation of a general lexical unit and a terminological unit, a term and a term. On this basis, they should be divided into two groups:

1. Terminology with a lexeme;
2. Inter-term formation.

In the system of terms denoting a sign, the amount of the formal relationship between the general lexical unit and the term is deficient. Below we can observe the interaction of the term with the common unit:

ETHICS I Ethics; meeting ethical requirements, meeting ethical standards; moral, spiritual. *Ethical teaching. Ethical norms of morality.*

ETHICS II A long-sleeved, high-heeled shoe that hides the calf. Amirkon shoes. *Overturning shoes. Kirza shoes. Chrome shoes. Oil of shoes. Landlord of shoes. When work falls on the ground, water flows through the boots. (In difficult situations a solution can be found no matter how difficult is it).*¹⁵ Proverbs.

Belonging to the field of ethics, as a term of the unit ETHIC I on the basis of the sign of connection with the concept of ethics, the sign representing a particular type of footwear serves to ensure the distinction of ETHIC II in the form of common words. The similarity of the ETHIC (ethical) and ETHIC (shoe) units in the relationship of form is based on formal equality, and the problem of difference is provided by two aspects: belonging to different systems (general lexical and terminological) and belonging to different categories (adjective and noun).

In the formation of terms, there is also a sequence of forms between two or more terms, and at the same time it is possible to observe the interaction of the term with the term, the general lexical unit with the term. This situation is evident in the attitude of *radical* shaped units:

RADIKAL I [lot. radicalis – root] 1 A member of a party based on radicalism or a supporter of such a party. *Radical Party.* 2 Proponent of radical and drastic changes. *Our enemy is a radical network of terrorists.* From the newspaper.

RADIKAL II [lot. radicalis – root] 1 math. The sign of the act of rooting and the result of this action, the root. 2 chem. A group of atoms in a molecule that passes from one chemical compound to another without changing.

RADICAL III Strong, sharp, primitive. *Radical measures. Radical changes.*¹⁶

¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 61.

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 337.

While the interdependence of the terms RADICAL I and RADICAL II is noted between the term and, the formation between the terms RADICAL I and RADICAL II and RADICAL III are considered as the formation between the terms and the general lexical unit. The terms RADICAL I and RADICAL II are equivalent forms with distinct forms as terminological meaning units representing political, mathematical, and chemical concepts.

It is also observed that the terms considered as homographs that signifies the symbols also exist in the terminosystem. The relationship between such units should also be noted in the context of the formation phenomenon.

Many of the terms in the system of symbol terms have a special place in the formation of a series of interactions with the units in the position of the specialist name, plays a special role in the formation of a series of interactions with the units in the position of a representative of the industry. For example:

ACADEMIC *noun* is a full member of the Academy of Sciences; the title of scientist, writer, painter, sculptor, etc., elected to the membership of an academy.

ACADEMIC *adj.* Represents the relevance (relevance) to the concepts of a scientific institution of the Academy or a higher and secondary special educational institution.

Conclusions

1. The concept of the term has been one of the most complex phenomena not only in Uzbek linguistics, but also in world linguistics. The main confusion in the definitions of terms is between purely scientific terms and interpretations of professional terms, and professional terms have an “intermediate third” status that connects the pure terminological system with common terms. It provides an integral connection between the inner layers of the language, the holistic systematization of the lexical level of the language.

2. Terms enrich the general lexical system, and general lexemes enrich the terminological system. Characteristics such as the narrowness of the scope, monosemanticness, non-expression of emotion, specificity to the scientific style are the main, general, essence-forming properties of the term. A feature of monosemanticness that has been regarded as one of the main factors distinguishing common lexicons and terms is becoming a linguistic archaism today.

3. According to the formal structure of terms, there are types such as independent terms consisting of one word, single-member terms formed as a result of shortening of multi-component terms, abbreviated terms formed as a result of shortening of multi-component terms.

4. The fact that they are fewer than terms denoting the subject, always being in a composite relationship with terms denoting the subject, and being in an attribute-attributed, explanatory-interpretative relationship, forming a complex noun in the language and others have been still the main factor of their neglection in the language.

5. The relativity of descriptive terms is due to two factors – most of them are assimilated terms, derived from European languages, and the semantic accuracy of the terms requires them not to be graded.

6. While the terms denoting the sign differ from the terms denoting the subject, action, quantity in the terminosystem with the semantics “belonging to the category of adjective”, they have in common with the semantics “belonging to the terminosystem”

7. As long as the term denoting a symbol has a special place in the terminological system, the system to which it belongs is an external system for the term. Symbolic terms are observed in all terminosystems – fields of science, in this regard, they are divided into **specific, natural**, semantic terms used in the **social sciences**, as well as common terms that occupy an intra-or inter-sectoral position.

8. Characteristic terms are characterized by polysemantic and monosemantic, and polysemantic terms are divided into polysemous pure terms and polysemous lexeme-terms in terms of the relevance of ambiguity to general lexicon and science and technology.

9. In the system of terms denoting the Uzbek language, the phenomenon of semantics has two different meanings: the correspondence of the meaning of the term with the term – absolute meaning, the meaning of the general lexical unit with the term – conditional and relative meaning. In the semantic series, the issue of the keyword has a special place in the general lexical units, while in the semantic series of terms, it is not important to determine the position of the keyword.

10. Among the forms in the system of terms denoting a sign, there is also a mutual formation of a general lexical unit and a terminological unit, the interrelationship of the term with the term is also observed. The interdependence of terms does not adversely affect the task of expressing the concept of a particular field of terms.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.FIL.70.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
КАРШИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НАБИЕВА МУНИРА ХАМРОКУЛОВНА

**СТРУКТУРА, СОСТАВ И ЛЕКСИЧЕСКОЕ ОБОЗНАЧЕНИЕ
ТЕРМИНОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЗНАК В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.00.01 – Узбекский язык

АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)

Карши – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером № B2018.1.PhD/Fil414.

Диссертация выполнена при Каршинском государственном университете.

Аннотация диссертации на трёх языках (узбекском, русском, английском (резюме)) размещён на веб-странице Научного совета www.qardu.uz и информационно-образовательном портале «ZiyoNet» по адресу www.ziyo.net.uz.

Научный руководитель:

Собиров Абдулхай Шукорович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Махмараимова Шохиста Тухташевна
Доктор филологических наук, доцент

Зокиров Мухторали Турдалиевич
филологических наук, доцент

Ведущая научная организация:

Самарканд государственный университет

Защита диссертации состоится на заседании Научного совета PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 по присуждению ученых степеней при Каршинском государственном университете «___» _____ в 2021 года в ___ часов (Адрес: 180103, г. Карши, улица Кучабог, 17). (Тел.: (0 375)) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz). Каршинский государственный университет, факультет Педагогики, кабинет 301.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Каршинского государственного университета (зарегистрирован под номером ____). (Адрес: 180103, город Карши, улица Кучабог, 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz).

Аннотация диссертации разослана «___» _____ 2021 года
(Протокол реестра рассылки за номером № от «___» _____ 2021 года).

Н.Н. Шадманов
председатель Научного совета
по присуждению ученых степеней,
д.филол.н., профессор

Г.Н.Тожиева
Учёный секретарь Научного
совета по присуждению
учёных степеней, PhD

Х.Джабборов
Председатель научного
семинара при научном совете
по присуждению ученых степеней,
доктор.филол. наук

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования пролить свет на роль знаковых терминов в языковой системе, формально-структурных, грамматических особенностях, семантическом объеме и лексикографической интерпретации.

Объектом исследования явились терминологическая система узбекского языка (естественно-технические, социальные и гуманитарные науки).

Научная новизна исследования заключается в следующем:

наличие знаковых терминов в языковой системе как отдельной микросистеме, характеризующейся отличительным признаком «принадлежности к категории качества», объединяющим признаком «принадлежности к терминологической системе»;

выявлены формально-структурные типы, словообразовательные и грамматические особенности знаковых терминов;

определены отраслевые группы терминов, обозначающих знак, и определены их классификационные признаки;

семантический объем терминов, обозначающих знак, в котором подчеркивается наличие таких лексико-семантических отношений, как многозначность, семантика, формальность;

терминологическое значение и его современное лексикографическое толкование с точки зрения знака, проясняются проблемы терминологического лакуны;

регулярное внедрение научно обоснованных новых слов и терминов в исследованиях в области общественной жизни и науки, создание узбекских альтернатив современным усвоенным терминам и разработка рекомендаций по определению единой графической формы.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов, полученных в процессе освещения системы терминов, обозначающих узбекский язык, их структурного строения и лексикографического толкования:

закключение анализа научных исследований на основе существования знаковых терминов как отдельной микросистемы в языковой системе, неоднозначности терминов, явлений полуфункциональности использовалось в фундаментальном проекте на тему «Каракалпакские пословицы как объект лингвистического исследования» проведен Каракалпакским научно-исследовательским гуманитарным институтом Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан FA-A1-G007 (Справка № 17.01 / 127 от 23.08.2021 г. филиал Академии наук Республики Узбекистан). В результате существования знаковых терминов в языковой системе как отдельной микросистеме обогащается информацией об их взаимоотношениях внутри системы;

научные выводы, касающиеся формально-структурных типов, словообразовательных и грамматических признаков, определения отраслевых групп и раскрытия классификационных признаков означающих терминов, были использованы при составлении «Словарь смысловых терминов узбекского языка» (ISBN 978-9943-7375-6-3). В результате удалось создать

сложный терминологический словарь научно-практического, учебного характера;

«Словарь смысловых терминов узбекского языка» (ISBN 978-9943-7375-6-3) был использован при подготовке терминологического словаря к публикации. В результате достигнуто практическое решение проблемы лексикографического толкования терминов с множественными значениями, формами, значениями в терминологическом словаре;

научные выводы о регулярном введении научно обоснованных новых слов и терминов в исследования в области общественной жизни и науки, регулярном введении научно обоснованных новых слов и терминов в исследованиях в области общественной жизни и науки, создании узбекских альтернатив современной При составлении сценария литературных, художественных, духовных и образовательных программ Кашкадарьинской областной телерадиокомпании использованы термины усвоения и определения единой графической формы, повышение престижа государственного языка как языка науки (Справочник Кашкадарьинской телерадиокомпании № 12-15 / 86 от 8 сентября 2021 г.). По результатам исследования содержание научных исследований по всем отраслям науки и пропагандистской работы по повышению престижа государственного языка как язык науки в социальной деятельности.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из 132 страниц, включает: введение, 3 основные главы, заключение, список использованной литературы.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Nabiyeva M.H. General characteristics of the terms, which mean the mark. / International Journal Anglisticum (ISSN: 1857-8187). Vol. 8, No. 10 November 2019. – P 48-54 (ICV Impact Factor: 6.88).
2. Набиева М.Х. “Сўз” ва “термин” тушунчалари талкини: муаммо ва вазифалар. Бухоро давлат университети илмий ахбороти. 2019 йил, 1-сон. – Б. 36-41 (10.00.00 №1).
3. Набиева М.Х. Терминларнинг формал-грамматик хусусиятлари ҳақида. ЎзМУ хабарлари, 2021 [1/5/2]. – Б. 203-207 (10.00.00 №15).
4. Набиева М.Х. “Synonymy in symbolic terms”. Современные вопросы науки и практики: сборник статей Международной научно-практической конференции. – Penza, 2021. – Б. 81-83
5. Набиева М.Х. Белги англатувчи терминларнинг соҳавий таснифи. Актуальные вызовы современной науки. LXIII Международная научная конференция. 26-27 сентября 2021 г.
6. Набиева М.Х. Белги англатувчи терминларнинг семантик кўлами. Бошланғич таълим сифатини ошириш: мазмун, метадиалогия, баҳолаш ва таълим муҳити. Республика илмий-амалий анжумани материаллари 2021 йил 5 октябрь. – Қарши, 2021. – Б. 45-49.
7. Набиева М.Х. Белги англатувчи терминларда шаклдошлик. Ўзбек амалий тилшунослиги ва лингводидактика масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. 2021 йил 5 октябрь. – Тошкент, 2021. – Б. 32-35.

II бўлим (II часть; II part)

8. Набиева М.Х. Терминларнинг ўзаро шаклдошлиги. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари 2021 йил 18 октябрь. – Нукус, 2021. – Б. 119-120.
9. Набиева М.Х. Белги англатувчи терминларнинг лисоний тизимдаги ўрни. ҚарДУ хабарлари. 1-сон. 2020. – Б. 148-153.
10. Nabiyeva M.H. Terminlarda “predmet” va “belgi” ma’nolari. Modern scientific research journal: International Scientific Journal (Issue 10, 2019). – London. – P. 356-364.

Автореферат Қарши давлат университетининг “ҚарДУ хабарлари” илмий-назарий,
услубий журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди (30.12.2021 йил).

Гувоҳнома № 14-061
30.12.2021. Босишга рухсат этилди.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84 1/16.
“Times” гарнитураси. Офсет босма усули.
Ҳисоб-нашриёт т. 3.2. шартли б.т. 3,7.
Адади 60 нусха. Буюртма № 112

Қарши давлат университети
Кичик босмахонасида чоп этилди.